AGORA

JAARGANG 28 – NUMMER 3 – 2012

Crisis

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Redactioneel: Ontdekkingsreizen

FOTOGRAFIE OMSLAG Andrea Reiser

FOTOGRAFIE REDACTIONEEL CityCamp Castricum, Sabrina Lindemann & DUS architects

FOTOGRAFIE INHOUDSOPGAVE Joanna Tsoni

Van ontspannen komt er over het algemeen weinig terecht tijdens mijn vakanties. In de weinige weken waarin ik wordt geacht niet aan werk te denken, probeer ik er een recordaantal geografische hoogtepunten doorheen te drukken. Van achterstandswijken in Chicago tot natuurschoon op de Balkan, als het maar exotisch, ver weg en moeilijk te bereiken is. Dit gaat niet zonder slag of stoot. Het reisgezelschap dient bespeeld en overtuigd te worden. Vrienden stel ik ongegeneerd zon, zee en – niet onbelangrijk voor Nederlanders – spotgoedkope deals in het vooruitzicht. Wanneer de vakantiecompagnon een geliefde betreft, stel ik me uiterst galant op. Ik masseer vol geduld beurse voeten en zeul me een breuk aan 'gemeenschappelijke' bagage. Geografische beroepsdeformatie komt met een prijs.

Recent heb ik de overstap gemaakt van de geografie naar de planologie. Veel beter is het er niet op geworden. Zorgeloos door een nieuwbouwwijk fietsen zit er niet meer in. Vragen alom. Wie zit erachter deze ontwikkeling? Wie heeft betaald? Zijn de bewoners wel genoeg betrokken? Wat me daarnaast opviel aan het planologisch metier is de haast symbiotische relatie die planologen (de wetenschappers) en planners (de praktijkmensen) met elkaar hebben. De praktijk van advies en reflectie dienen is de *raison d'être* van de planologie. De belangen lopen grotendeels parallel; beide streven naar een beter functionerende planpraktijk.

De rol van geografen is een stuk minder duidelijk. Dit bleek bijvoorbeeld toen ik laatst de radio aanzette. Er was een nieuwsprogramma op dat de financiële crisis besprak. Economiehoogleraar Baron Sweder van Wijnbergen hoorde ik een sneer uitdelen naar collega hoogleraar en financieel geograaf Ewald Engelen. 'Dat is een sociaal geograaf (...) die moet zich bij zijn eigen vak houden'. Waar het dispuut precies over ging doet er hier niet zoveel toe, van belang is het gemak waarmee 'ons' vakgebied in de hoek werd gezet. Is er dan helemaal niets veranderd sinds David Harvey zijn monumentale *Explanation in Geography* eindigde met de woorden 'By our theories you shall know us'? Zijn geografie en aanverwante disciplines als planologie en (stads-)sociologie inderdaad *spielerei*-wetenschappen, die het vooral niet moeten wagen economen lastig te vallen met hun ruimtelijke geneuzel of kunnen we daadwerkelijk wat bijdragen?

In het eerste jaar van mijn studie vertelde mijn tutor me dat de kracht van geografen is dat ze 'niet zo'n tik van de theoretische molen hebben gehad'. In tegenstelling tot de abstracte modellen van economen en de generalistische theorieën van politicologen, gaan geografen uit van de specifieke eigenschappen van een plaats. Natuurlijk is niet alles toevalig en uniek, maar een alles verklarende theorie bestaat al helemaal niet. Geografen starten vanuit de analyse van ruimtelijke patronen, historische gebeurtenissen en de ervaringen van betrokkenen. Zelfs de nu erg populaire Actor-Netwerk Benadering, vaak weggezet als post-moderne luchtftietserij, kent een sterk empirische basis.

En juist de inzet van voorbeelden en lokale kennis in het maatschappelijk debat zorgt ervoor dat ook niet-experts geografen begrijpen. Je niet verliezen in woorden van meer dan vijf lettergrepen, maar genuanceerd én concreet een verband uitleggen. Over de financiële crisis, momenteel natuurlijk het meest brandende thema (zie deze AGORA), maar ook over duurzame bereikbaarheid, sociale ongelijkheid en de woningmarkt. Gevoed door een voortdurende nieuwsgierigheid naar de geografische context. Het is niet voor niets dat geografen verstokte wereldreizigers zijn. Wellicht moeten we ons tentje aankomende zomer maar eens opzetten in Griekenland.. Maar eerst het reisgezelschap overtuigen.

Peter Pelzer, Hoofdredacteur AGORA

Thema

- 04 **De crisis van het marktgehoof**
INLEIDING David Bassens, Michiel van Meeteren & Tom Storme
- 08 **Crisis en de co-productie van ratings**
ESSAY Manuel Aalbers
- 12 **En Europa ploegt voort...**
ESSAY Marlies D'Haene & Hendrik Vos
- 16 **De financialisering van Europa**
ESSAY Reijer Hendrikse
- 22 **Kapitalistische crises**
KLASSIEKERS Justus Uitermark
- 24 **Saskia Sassen:
De toekomst van de 'Global City'**
INTERVIEW Michiel van Meeteren, David Bassens & Tom Storme
- 26 **Erik Swyngedouw:
Crisis van de verbeelding**
INTERVIEW David Bassens, Michiel van Meeteren & Tom Storme
- 30 **Brief uit het bedrogen land**
ESSAY Joanna Tsoni

Word redacteur!

AGORA is altijd op zoek naar versterking van de redactie. Lijkt het je leuk om aan een thema-editie te werken, een artikel te schrijven of op een andere manier bij te dragen stuur dan een mailtje naar info@agora-magazine.nl of vul het contactformulier op www.agora-magazine.nl in.

Varia

- 36 **Homoseksuelen trekken naar de stad**
CASUS Bram Van den Broeck
- 40 **Kunst, woningcorporaties en de stad**
ESSAY Lévi Maria Smulders & Martin Zebracki
- 44 **Als paddestoelen uit de Aziatische grond**
RECENSIE Roos de Haan
- 45 **Strijp-S: ondernemers aan het woord**
RECENSIE Annelies Beek
- 46 **Crisis? What crisis?**
VRIJE RUIMTE Ton van Rietbergen
- 47 **Colofon / Het volgende nummer**

De crisis van het marktgelooft

AUTEURS David Bassens, Michiel van Meeteren & Tom Storme

ILLUSTRATIES Christo Komarnitski & David Bassens

Als je de krant mag geloven is de eurozone de afgelopen vier jaar al minstens tien keer aan het noodlot ontsnapt. Telkens vonden politici wel een middel om 'twijfels' op de financiële markten weg te nemen. Deze AGORA stelt de onvermijdelijkheid van die marktlogica aan de kaak en kijkt voorbij het narratief van dagelijkse volatiliteit.

Hoe je het nu draait of keert, de crisis beheerst al ettelijke jaren het nieuws: de media goochelen niet alleen met financiële begrippen als 'securitisatie', 'kredietrating' of 'renteswaps', we worden bovendien om de oren geslagen met berichten over het afwaarderen van staatsobligaties, het al dan niet halen van begrotingslimieten, of het herbevestigen van steun aan genationaliseerde banken. Financiële instellingen en markten worden daarbij steeds prominent in beeld gebracht. Hun sturende of zelfs dwingende macht valt na vijf jaar crisis niet meer in twijfel te trekken. We zijn stilaan gesocialiseerd in een crisiswereld waarin financiële instellingen en markten het doen en laten van huishoudens, bedrijven en staten vastleggen en opvolgen. Deze 'markten', vaak in de vorm van wat de media meedelen, dwingen vandaag via de zogenaamde 'austerity measures' de vinger op de knip. Zo bezweren zij Europese economieën weer gezond te maken, maar de gevolgen hebben veel weg van een voortdurende en zich uitdiepende duale trend om de kosten van onverantwoord bankieren te socialiseren en baten te privatiseren. Hoe diepgeworteld ook, de huidige markthegeemonie is niet van alle tijden, maar is specifiek in tijd en ruimte. Waar komt die macht van de markt dan eigenlijk vandaan? Om op die vraag een antwoord te bieden, moeten we terug naar de jaren zeventig en de val van het Bretton Woods-systeem. Bretton Woods was een internationaal monetair beleid waarbij nationale munten aan de dollar gekoppeld werden. Op die manier lag de nadruk veeleer op het reguleren dan faciliteren van internationale kapitaalstromen. De oliecrisis van 1973

maakte niettemin duidelijk dat het toenmalige groeimodel van de hoge-inkomenslanden, gebaseerd op het fordistisch productiesysteem en de naoorlogse welvaartsstaat, niet langer houdbaar was. Een nieuw model op basis van deregulering, privatisering en liberalisering zou soelaas brengen. De economische realiteit werd van dan af aan gekenmerkt door een nieuwe internationale arbeidsverdeling en resulteerde in delokalisatie van productie naar opkomende economieën en het ontwikkelen van diensteneconomieën in westerse landen. Binnen die diensteneconomie was onder impuls van liberalisering een belangrijke rol weggelegd voor financiële diensten. Economieën werden in toenemende mate gefinancieeliseerd, wat niet alleen duidt op de groeiende rol van de financiële sector in termen van BNP-aandeel, maar ook op de stijgende invloed van financiële markten op bedrijven (bijvoorbeeld door beursgangen) en op gezinnen (bijvoorbeeld woningmarkten als 'grondstof' voor mondiale, complexe, financiële producten). Het eindresultaat was een steeds dieper geïntegreerde wereldeconomie, waarin verre gebeurtenissen een directe impact hebben op het hier en nu. De groei van mondiale financiële markten bleek echter ook fundamenteel verbonden aan het terugkerend fenomeen van crises, bijvoorbeeld de Aziatische crisis van 1997. De komst van de euro in 1999 moet binnen deze context begrepen worden: een gedereguleerd systeem van flexibele wisselkoersen werkt volatiliteit van kapitaal in de hand. Muntdevaluaties en kapitaalvlucht werden door een gezamenlijke munt over de grenzen van Europa geduwd. Symptomen voor de huidige crisis begonnen de kop op te steken met de groeiende onrust op de Amerikaanse hypotheekmarkt en werden tastbaar met het daaropvolgende failliet van investeringsbank Lehman Brothers in september 2008. Een van oorsprong Amerikaanse crisis muteerde heel snel in een eurozonecrisis, want Europese banken hadden in sterke mate geïnvesteerd in Amerikaanse schuldpakketten en werden meegesleurd in de val. Door de onzekerheid over de graad van mondiale verwevenheid van banken

Wie "redt" Europa eigenlijk? Griekenland of veeleer Europese banken?

en het wegvallen van de geloofwaardigheid van 'ratings' bevroor de interbankenmarkt, waar banken elkaar op basis van onderpand - vaak overheidsobligaties - geld lenen. Uit dit wantrouwen groeide vervolgens een heel ander beestje: er ontstond een divergentie in hoe overheidsobligaties als onderpand werden geëvalueerd. 'Fundamentals' zoals overheidsschuld en handelsbalansen speelden daarbij een groeiende rol. Griekse, maar later ook Ierse, Portugese, Spaanse en Italiaanse obligaties, met voorheen hoge 'ratings', werden niet langer als onderpand aanvaard. Doordat banken vervolgens systematisch hun blootstellingen aan dergelijke schuld begonnen af te bouwen, werd het steeds moeilijker voor bovengenoemde landen om hun schuld te financieren, wat dan weer resulteerde in een snelle stijging van interestvoeten op hun schuld-papier. Uiteindelijk zette dit een spiraal van afwaarderingen in werking waardoor die landen steeds dieper in de problemen kwamen. Bovendien kwam hierdoor ook druk te staan op de volledige eurozone met een daling van de euro als belangrijkste effect.

De crisis dient dus fundamenteel ruimtelijk begrepen te worden. Het is in die ruimtelijkheid dat dit themanummer de lezer een 'wegenkaart' biedt om tot een beter begrip van de huidige crisis te komen. Om te beginnen legt Manuel Aalbers uit hoe de crisis ontstond door de manier waarop investeringsbanken Amerikaanse woningkredieten

bundelden en doorverkochten. Hij wijst op de cruciale co-producerende rol van kredietbeoordelaars. Zij creëerden complexe securitisatieproducten door risicovolle beleggingen een betrouwbare verpakking aan te meten, zodat ze aantrekkelijk werden voor mondiale investeerders.

We zijn gesocialiseerd in een crisiswereld waarin financiële instellingen en markten het doen en laten van huishoudens, bedrijven en staten vastleggen

Zoals Marlies D'Haene en Hendrik Vos beschrijven, doet de crisis vragen rijzen over het Europese integratieproject. Zij zoeken de aanleiding van de eurozonecrisis ook binnen Europa, in de ingemetselde verschillen binnen de Europese muntunie. Divergentie in economisch beleid op nationale schaal, bijvoorbeeld het samengaan van exportgeoriënteerde economieën zoals Duitsland en landen met een negatieve handelsbalans zoals Griekenland, maakte dat de crisis

Het ontstaan van interestvoetdivergentie op overheidsobligaties binnen de eurozone na de val van Lehman Brothers. Bron: David Bassens op basis van het IMF.

veel weg had van een ramp die er aan zat te komen. Het Europese integratieproject schoot dus op monetair vlak tekort. Een land als Griekenland treft 'schuld' omwille van financieel wanbeleid, maar tegelijk hebben banken uit de Europese kern uit winstbejag een faciliterende rol gespeeld in het financieren van handelstekorten. Een gedeelde schuld dus. En wie 'redt' Europa eigenlijk? Griekenland of veeleer Europese banken? D'Haene en Vos houden ook een ruimere kijk voor ogen: volgens hen zorgt de crisis ervoor dat Europa meer dan ooit haar greep op individuele lidstaten versterkt, in een poging om 'de markten' te kalmeren. Europa zal er op die manier, ook al is het ploeterend, uiteindelijk sterker uitkomen. Als we Reijer Hendrikse zijn bijdrage lezen, dan ziet de toekomst van Europa er veel minder rooskleurig uit. Hij schetst de steeds verder oprukkende financialisering van Europa sinds de jaren tachtig op basis van twee casussen: enerzijds de financiële beslommingen van het Duitse stadje Pforzheim, dat een beroep deed op Deutsche Bank en 'renteswaps' om haar budget op te krikken, en anderzijds de massale investeringen van lokale spaarkassen in Amerikaanse securitisatieproducten. De mythe dat de crisis hoofdzakelijk een Amerikaans probleem was, blijkt daarom kortzichtig en negeert bovendien de stijgende invloed van Europese financiële elites in het

omvormen en behouden van een gedereguleerd Europa. In tegenstelling tot D'Haene en Vos, die in de huidige bezuinigingsronde een versteviging van Europa lezen, schetst Hendrikse een ontvenderende realiteit: het zijn net dié financiële technocraten, die aan de wieg van de crisis stonden, die nu als 'experts' Europese regelgevers de lijnen voor een post-crisis financiële regulering influisteren.

Na de kritische duiding van Hendrikse gaat Justus Uitermark in de rubriek 'Klassiekers' in op de inherente crisisgeneigdheid van het kapitalisme. Hij presenteert ons daarom zijn lezing van David Harveys 'Limits to Capitalism'. Het kapitalisme stoot steeds op een bepaalde grens van kapitaalaccumulatie die het vervolgens probeert te overstijgen door het probleem te verschuiven in ruimte en tijd. In de aanloop naar de crisis resulteerde dat in de creatie van steeds complexere financiële producten die steeds verder van de onderliggende reële economie verwijderd raakten. In Harveys lezing van de cyclicitéit van crises lijkt de huidige crisis geen onverwacht nieuws, maar eerder een kroniek van een aangekondigde dood. Opvallend is dan de manier waarop het kapitalisme weer naar een oplossing zoekt, gegeven de grenzen die de crisis uitzet. De oplossing die momenteel geïmproviseerd wordt, uit zich in de 'innovatie' van een

financialisering van publieke middelen – een project waar Europa blijkbaar vol in meegaat. De huidige crisis van het kapitalisme is dus net zozeer een politiek vraagstuk en zoals Hendrikse in dit nummer aantoon, zijn financiële elites druk bezig het overstijgen van sociale en politieke grenzen te bewerkstelligen.

Is er dan geen sociaalruimtelijk alternatief voor uitdiepende financialisering? Wat is de oplossing voor een financiële crisis behalve méér ‘finance’? Een vraag naar zo’n alternatief is immers wel degelijk aanwezig, getuige de acties van ‘Occupy Wall Street’ en de ‘Indignados’. Vormen deze ‘hoopvolle signalen’ de start voor een breuk met drie decennia neoliberalisering en financialisering? We spraken hierover afzonderlijk met sociologe Saskia Sassen en politiek geograaf Erik Swyngedouw. Hun meningen zijn verdeeld. Een optimistische Sassen ziet in de huidige contestatie wel degelijk een mogelijkheid tot alternatieven, ook al zijn die vooralsnog sterk gelokaliseerd en gecontesteerd. Volgens haar is de stedelijke ruimte fundamenteel voor het ontstaan en uitdragen van ‘grassroots’ alternatieven. Net zoals ‘wereldsteden’ broedplaatsen voor financiële innovatie waren vanaf de jaren tachtig, kan in een gedefinanciële wereld op basis van deze initiatieven een andere orde ‘opborrelen’ uit stedelijke contexten. Swyngedouw daarentegen, staat veel sceptischer tegenover het feit dat stedelijke initiatieven werkelijk voor een mondiale omslag zullen zorgen. De oorzaken hiervoor liggen in een sterk ingezonken depolitisering van de maatschappij, waarbij burgers tot ‘stakeholders’ herleid worden en democratisch bestuur door bedrijfsmatig management wordt vervangen. Hierdoor zal protest, hoewel fundamenteel voor transitie, allesbehalve vanzelfsprekend tot verandering leiden.

De huidige oplossing uit zich in de ‘innovatie’ van een financialisering van publieke middelen – een project waar Europa blijkbaar vol in meegaat

De gevolgen van de crisis en de remedies die momenteel toegediend worden onder de vorm van bezuinigingen zijn diepgaand en gaan veel verder dan stijgende rentevoeten of stijgende werkloosheid. In een afsluitende ‘brief uit Griekenland’ schetst Joanna Tsoni een ontluisterend beeld van hoe de crisis niet alleen inhakt op de opgebouwde welvaart, maar ook persoonlijke en maatschappelijke overtuigingen, verwachtingen, en ambities met de grond gelijk maakt. Met deze impressie in het achterhoofd bedenken we dat we vandaag de kans tot alternatieven die de crisis ons heel even biedt, met beide handen moeten grijpen. Vooralsnog heeft de crisis drie dingen zonneklaar gemaakt: allereerst dat de wereld dusdanig verbonden is dat gebeurtenissen elders de overgebleven welvaartsstaat en een verenigd Europa zwaar onder druk kunnen zetten. Ten tweede, de handelingen van de financiële sector zijn allesbehalve

ingegeven door rationeel risicobeperkend denken en duidelijk gevoeliger voor voornamelijk financiële motieven. Ten slotte, er zijn krachten aan het werk die – gegeven hun zonet aangeduide dispositie – de wereld in het evenbeeld van het kapitaal willen reconstrueren op kosten van de belastingbetaler (en daar blijkbaar in slagen). Dit is een proces dat geen enkele burger – een concept dat we overigens dringend dienen te herverbeelden – ongemoeid zou moeten laten.

David Bassens (david.bassens@ugent.be), Michiel van Meeteren (michiel.vanmeeteren@ugent.be) en Tom Storme (tom.storme@ugent.be) zijn alle drie verbonden aan de Universiteit Gent, Vakgroep Geografie, en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

Aalbers, M. (2009) Geographies of the financial crisis, Area 41, nr.1, pp.34-42.

Alter-EU (2009) A captive commission. The role of the financial industry in shaping EU regulation. Downloadbaar op: <http://www.alter-eu.org>.

Apeldoorn, B. van (2012) The Eurocrisis and the Crisis of Neoliberal Europe: Dilemmas for Europe’s Transnational Corporate elite. Downloadbaar op: <http://www.corporateeurope.org>.

Engelen, E. et al. (2011) After the Great Complacency: Financial Crisis and the Politics of Reform. Oxford: Oxford University Press.

Engelen, E. et al. (2011) Turmoil in Euroland: The geopolitics of a suboptimal currency area. Environment & Planning D: Society and Space 29, nr. 4, pp.571-583.

French, S. & A. Leyshon (2010) ‘These f@#king guys’: the terrible waste of a good crisis. Environment and planning A 42, nr. 11, pp. 2549-2559.

SOMO/Ander Europa (2011) Europa en de Financiële Markten: De Financiële en Economische Crisis en de Rol van Europa. Downloadbaar op: <http://www.andereuropa.org>.

Crisis en de co-productie van ratings

AUTEUR Manuel Aalbers

FOTOGRAFIE Christopher Robin Baker

ILLUSTRATIE R.J. Matson

Het doorverkopen van hypotheekportefeuilles ligt aan de basis van de kredietcrisis die zich vanaf 2007 vanuit de Verenigde Staten als een olievlek over de wereld verspreidde. Maar wat ging er eigenlijk precies mis? Hoe kwamen de te hoge beoordelingen tot stand? Een ontluisterend verhaal over de samenwerking tussen investeringsbanken en 'credit rating agencies'.

In de meeste ingrijpende economische crises speelt de vastgoedmarkt een grote rol. Dat is niet zo gek want de residentiële vastgoedmarkt, de woningmarkt, is uniek in haar positie tussen geavanceerde financiële markten en de basisbehoeften van een mens. Alleen internationale voedselmarkten en pensioenfondsen delen een dergelijke positie met de woningmarkt. Voor veel huishoudens is de aankoop van een woning de grootste aankoop van hun leven en bepaalt de economische waarde van een woning hun economische en sociale positie. Bij overwaarde voelt men zich vaak de koning te rijk, terwijl als men 'onderwater' zit - dat wil zeggen dat de uitstaande hypotheeklening groter is dan de economische waarde - bijna gedwongen is niet te verhuizen en te blijven zitten waar men zit, ook als de buurt verloedert of men elders beter werk kan vinden.

Tegelijkertijd zijn hypotheekleningen sinds de jaren tachtig veranderd van een simpel financieel product om eigenwoningbezit mogelijk te maken in een complex financieel product dat mondiaal verhandeld wordt. Hiermee is een hypotheek zowel gebonden aan een huishouden als aan financiële markten en is ze zowel lokaal als mondiaal. Hierdoor werd de hypotheek bij uitstek het product dat een economische crisis kon verspreiden en voelbaar maken. Het doorverkopen van hypotheekleningen is zeker niet de enige oorzaak van de crisis en misschien niet eens de belangrijkste, maar in symbolische zin wel de duidelijkste. Hoe schimmig het securitiseren en doorver-

kopen van hypotheekleningen als 'residential mortgage backed securities' (RMBS) soms ook mag zijn (gewees), het is nog altijd duidelijker te begrijpen dan de constructie van 'collateralized debt obligations' (CDO's) en 'credit default swaps' (CDS's), ook al waren die vaak gebaseerd op RMBS. In dit artikel ga ik in op de mondialisering van hypotheekleningen via securitisatie en in het bijzonder op de interactie tussen 'credit rating agencies' en investeringsbanken in het securitisatieproces.

Bundelen, opknippen, doorverkopen

Waarom zijn hypotheekleningen eigenlijk samengevoegd en doorverko-

In de nasleep van de kredietcrisis van eind jaren tachtig vond vooral in de Verenigde Staten maar ook elders een deregulering van financiële markten plaats. 'Savings and loans institutions' (Verenigde Staten) en 'building societies' (Verenigd Koninkrijk) haalden lokaal spaargeld op en leenden dit ook weer lokaal uit. Vraag en aanbod sloten niet altijd goed op elkaar aan: het geld kon in de ene regio beschikbaar zijn en juist in een andere regio nodig. Om dit te ondervangen, werden twee oplossingen bedacht. Ten eerste werd schaalvergroting makkelijker gemaakt via wetgeving die financiële instellingen toestond in het hele land werkzaam te zijn. Ten tweede werd de particuliere spaar- en leenmarkt gekoppeld aan andere financiële markten, zoals die voor obligaties, leningen en andere waardepapieren, zodat geld vrijer kon bewegen tussen plaatsen en markten.

In de praktijk kwam het erop neer dat overheden het doorverkopen van hypotheekleningen stimuleerden. Bij deze zogenoemde securitisatie bundelt een tussenpersoon een pakket hypotheekleningen, om deze vervolgens op te knippen en in stukjes door te verkopen aan investeerders. De investeerders hebben dan recht op de betalingenstroom die voortkomt uit hypotheekleningen. Het bundelen en weer opknippen van hypotheekleningen verloopt via gespecialiseerde instellingen. In de Verenigde Staten zijn de belangrijkste actoren op deze

Beslagleggingen op onroerend goed zijn schering en inslag in de VS

markt Fannie Mae en Freddie Mac. Zij dreigden in 2008 om te vallen en zijn toen genationaliseerd. Daarnaast zijn investeringsbanken als Goldman Sachs en Morgan Stanley actief als verpakkers en doorverkopers. De investeerders zijn vaak banken die aan risicospreiding wilden doen, maar ook pensioenfondsen (waaronder alle grote Nederlandse) en overheidsfondsen, bijvoorbeeld uit het Midden-Oosten en Oost-Azië. Hoewel een individuele hypotheek nog steeds zeer lokaal in origine is, zijn de eindinvesteerders verspreid over de hele wereld. Zonder dat de meeste mensen het wisten, was de lokale hypotheekmarkt niet alleen nationaal geworden, maar tevens internationaal. De waarde van een Californische hypotheek is nu verbonden aan een Birminghamse hypotheek, doordat ze dezelfde eindinvesteerder kunnen hebben, maar ook omdat ze voor de doorverkoop als RMBS beoordeeld worden door dezelfde organisaties.

Een hypotheek werd bij uitstek het product dat een economische crisis kon verspreiden en voelbaar maken

In theorie beoordelen de 'credit rating agencies' (CRA's) RMBS volgens vaste maatstaven en in computerprogramma's vooraf vastgelegde standaarden. Het was op papier hetzelfde als een theorie-examen om je rijbewijs te halen: je kunt eindeloos oefenen en als je dat goed doet, weet je van tevoren de uitslag al. De CRA's bekijken vervolgens een steekproef van de hypotheek die deel uitmaken van de RMBS, zeg maar een praktijkexamen, en geven vervolgens een eindoordeel waarbij de AAA-rating het hoogst haalbare is.

Hoe optimaliseer je een RMBS?

Nu de praktijk. Fannie Mae en Freddie Mac boden en bieden over het algemeen redelijk gestandaardiseerde producten aan. Fannie en Freddie hanteerden tot aan het begin van het vorige decennium sterke kwaliteitseisen ten aanzien van de hypotheekleningen die zij opkochten: de hypotheekleningen mocht niet te groot zijn in absolute zin en in relatieve zin moest zij in verhouding staan tot het inkomen van de eigenaar en de waarde van de woning. Ook kochten Fannie en Freddie alleen standaardleningen op: geen ingewikkeld gedoe als spaarhypotheek, investeringshypotheek en ook geen 'subprime'-hypotheek. Risicospreiding daarbinnen was wel van belang, dus werden kleine leningen bij middelgrote leningen gestopt en werden leningen uit Californië bij leningen uit New York en tientallen andere staten gestopt. Hoe meer verschillende groottes van leningen en hoe meer verschillende staten en verschillende gemeentegroottes, des te beter.

De investeringsbanken gingen een paar stappen verder. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw begonnen zij zich te richten op het opkopen, verpakken, opknippen en doorverkopen van risicovolle hypotheekleningen waar Fannie en Freddie niet geïnteresseerd in waren, zoals grote hypotheekleningen en vooral subprime-hypotheekleningen. Net als Fannie en Freddie deden zij ook aan risicospreiding naar grootte en locatie. Als je die risicovolle hypotheekleningen maar genoeg verdunde met goede hypotheekleningen, kon je er alsnog een hoge beoordeling voor krijgen van de CRA's.

Vervolgens pasten de investeringsbanken de zogenaamde techniek van 'tranching' toe: duizenden samengebundelde hypotheekleningen werden doorverkocht als tranches. De eerste en grootste tranche gaf het eerste recht op uitbetaling. De tweede tranche het tweede recht op uitbetaling en zo voort. Als er bijvoorbeeld vijf tranches waren, dan kregen bij eventuele problemen met aflossingen de eerste vier tranches eerst uitbetaald en konden de kopers van de vijfde tranche naar hun geld fluiten. Daarom kreeg zo'n vijfde tranche een lagere

SOPHISTICATED INVESTORS CHEAT SHEET

UNDERSTANDING CREDIT RATINGS

AAA	PRIME JUNK	BB-	HIGHLY SPECULATIVE ONLY A SUCKER WOULD BUY THIS JUNK
AA+	HIGH GRADE TOO BIG TO FAIL JUNK	B+	
AA		B	
AA-		B-	
A+	UPPER MEDIUM GRADE DESIGNED TO FAIL JUNK	CCC+	A SUCKER IS BORN EVERY MINUTE JUNK
A		CCC	
A-		CCC-	YOU NEVER KNOW - A GERMAN BANK MIGHT BUY THIS JUNK
BBB+	LOWER MEDIUM GRADE LOSE YOUR SHIRT JUNK	CC	
BBB		DDD	IN DEFAULT (THE SELLER COULD NOT OR WOULD NOT PAY US TO RATE THIS)
BBB-		DD	
BB+	DON'T BET THE HOUSE JUNK	D	
BB		F	

MATSON

caglecartoons.com ST. LOUIS POST-DISPATCH

De dubieuze kwaliteit van ratings

rating met als gevolg een lagere prijs. De laagste tranche was dus een hoogrisicoinvestering die gepaard ging met een lage prijs en een hoge winst, zolang het goed ging. De eerste en grootste tranche was juist een laagrisicoinvestering die gepaard ging met een hoge rating (AAA), een relatief hoge prijs en een redelijk vaststaande winst. De eerste tranche werd bijvoorbeeld verkocht aan pensioenfondsen die zaten te springen om laagrisicoinvesteringen en de laatste tranche aan investeerders die meer risico's willen nemen met kans op een hoger winstpercentage.

De investeringsbanken die de RMBS en deze tranches ontworpen gingen vervolgens rommelen aan alle parameters. De eerste tranche werd opgerekt, de laatste tranche juist geminimaliseerd, zodat er meer RMBS met een AAA-rating en een hoge prijs konden worden verkocht. Ook gingen ze de standaard hypotheek vermengen met meer risicovolle hypotheek. Die laatste hadden vaak een hoger rentepercentage en leverden dus meer op waardoor de mogelijke uitkering die de eindinvesteerders in RMBS tegemoet konden zien naar boven kon worden bijgesteld en de prijs van die RMBS vervolgens ook. Bovendien dacht men dat het geen probleem zou zijn als iemand zijn hypotheek niet kon aflossen: dan kon de woning worden verkocht en met de opbrengst kon de hypotheek alsnog worden afgelost. Dat was wat onhandig, maar (b)leek geen probleem zolang de woningprijzen maar bleven stijgen.

De lagere tranches met hogere risico's werden lang niet altijd

verkocht. Vaak lieten de investeringsbanken ze op hun eigen balans staan: ze konden immers veel opleveren. (Kort voor het uitbreken van de crisis bleven deze tranches vaak op de balans staan omdat het steeds moeilijker werd kopers te vinden omdat langzaam duidelijk werd hoe hoog de risico's waren en hoe klein de winstuitkeringen.) De investeringsbanken gebruikten de langere tranches ook vaak voor de volgende fase van opknippen en herverpakken, bijvoorbeeld als CDO. Dan kon de eerste, nu iets kleinere tranche, vervolgens weer een AAA-rating krijgen en de lagere tranches konden nogmaals worden opgeknipt en herverpakt als 'CDO-squared', etc. Op het herverpakken van RMBS als CDO en vervolgens als CDO-squared kan ik hier niet verder ingaan, ook al is het een belangrijk onderdeel van het hele proces.

Exit quants, enter voetvolk

Maar hier bleef het niet bij. In de afgelopen jaren heb ik in New York tientallen (voormalige) betrokkenen bij de samenstelling en beoordeling van RMBS en CDO's gesproken en daaruit blijkt dat de CRA's betrokken zijn bij het ontwerp van de RMBS en de investeringsbanken zeer veel druk uitoefenen op de CRA's die hun RMBS moeten beoordelen. In het beeld dat de media heeft gecreëerd van het securitisatieproces worden de RMBS volledig ontworpen door computerprogramma's die zijn geprogrammeerd door zogeheten 'quants', bèta-nerds die de investeringsbanken in dienst nemen om

zo winstgevend mogelijke producten te ontwerpen. In de praktijk zit er echter een stap tussen de door de computerprogramma's ontworpen RMBS en de rating daarvan. Een team van relatief laag geplaatst personeel, het voetvolk, neemt de RMBS onder handen en gebruikt daarvoor termen als 'fabrication', 'optimizing', 'twitching', 'upgrading' en 'maxing out'.

Het ultieme doel van deze fase van het securitisatieproces is om de AAA-tranche te vergroten en zo veel mogelijk risico af te schuiven op zo hoog mogelijke beoordeelde tranches. Zoals een van hen verklaarde: "Er is altijd een drempel, weet je. Wat je wilt doen, is om de drempel zo weinig mogelijk te passeren. Laten we zeggen dat je 100 nodig hebt om AAA te krijgen, dan wil je niet 101 scoren en zeker geen 110 omdat je dan een aantal goede producten hebt verwanseld die je zou kunnen gebruiken om een andere score te upgraden." Maar bij 100 stopt men ook niet. De werknemer van de investeringsbank zal proberen met een werknemer van een CRA samen te werken om vervolgens te zorgen dat zelfs een RMBS met een score van bijvoorbeeld 98 als AAA kan worden verkocht. De normen en standaarden staan voortdurend onder druk, want als het is gelukt 98 als AAA te slijten, zal hij of zij vervolgens proberen 97 als AAA te slijten – een 'race to the bottom'.

De rol van de CRA's hierin is niet bepaald passief. Zoals een geïnterviewde verklaarde: "Het is vrij eenvoudig. We vertellen hen [de CRA's] welk product we willen verkopen en ze vertellen ons hoe je een goede rating kunt krijgen. Dan werken we de details uit en stuur je ze het pakket. Ze kijken naar de details en laten ons weten wat we nodig hebben om een goede rating te krijgen. Dus in zekere zin maken ze onze producten beter." Vervolgens houden beide partijen contact met elkaar: telefoongesprekken en bezoeken kunnen deel uitmaken van het proces.

"Er is altijd een drempel, weet je. Laten we zeggen dat je 100 nodig hebt om AAA te krijgen, dan wil je niet 101 scoren"

Ook nemen de CRA's steekproeven van de RMBS die hen ter beoordeling worden voorgelegd. Stel de CRA neemt een steekproef van 1 procent en stelt vast dat de helft daarvan uit troep bestaat, dan liggen twee conclusies voor de hand. Ten eerste: als het een goede steekproef is, zou de helft van de RMBS uit troep kunnen bestaan. Ten tweede: misschien is de steekproef niet erg representatief; laten we een grotere steekproef bestuderen. In de aanloop naar de crisis werd het echter steeds gebruikelijker om de steekproef niet als representatief te beschouwen maar als toevallig. Zo werd de investeringsbanken gevraagd het slechte half-procent te repareren, maar werd de uitkomst van de rating-computerprogramma's gebruikt voor de beoordeling van de 99 procent waarvan geen steekproef was genomen. Zelfs een beginner in de statistiek kan begrijpen dat dit niet de bedoeling van de steekproef was. Toch gebeurde het tussen 2004 en 2008 volop.

Co-design en co-productie

De CRA's hadden de RMBS vaak een hoge waardering gegeven en veel investeerders vertrouwden hier blind op. Het ging echter fout toen begin 2007 steeds meer mensen hun hypotheek niet langer konden afbetalen. De jaren ervoor konden ze hun lening bij verkoop nog aflossen omdat de huizen in waarde stegen, maar toen de woningprijzen begonnen te dalen, betekende verkoop vaak dat de lening niet kon worden afgelost. Bovendien was de prijs van veel RMBS gebaseerd op de snel oplopende rentepercentages van de hypotheek: sommige leningen begonnen met een aantrekkelijke instaprente van 2 à 3 procent om na een paar jaar op te lopen tot bijvoorbeeld 8 à 16 procent. Toen mensen niet meer aan de sterk stijgende betalingsverplichtingen konden voldoen, nam niet alleen de opbrengst van de RMBS snel af, maar ook hun waarde. En dat gaf een sneeuwbaaleffect: omdat verschillende financiële instellingen de RMBS hadden gekocht met geleend geld, werden andere instellingen huiverig hen nog geld te lenen. De ene na de andere Amerikaanse investeringsbank viel om.

De inmenging van CRA's in het ontwerp van RMBS en van de investeringsbanken in de beoordeling daarvan, gaat zo ver dat we kunnen spreken van 'co-design' van de RMBS en 'co-productie' van de ratings. De situatie met het verkeerde gebruik van steekproeven lijkt momenteel verleden tijd: steekproeven worden weer gebruikt als representatieve steekproef, maar co-design en co-productie zijn niet helemaal verdwenen uit het securitisatieproces. Hoewel de CRA's zich minder onder druk laten zetten door de investeringsbanken is het businessmodel er nog steeds een waar de ontwerper van de RMBS betaalt en zelfs alleen hoeft te betalen als de rating hem of haar bevalt. De recente veranderingen in de regulering van de financiële sector in het algemeen en de CRA's in het bijzonder hebben dit probleem volledig genegeerd.

Manuel Aalbers (M.B.Aalbers@uva.nl) is universitair docent Sociale Geografie en Planologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

Aalbers, M.B. (2008) The financialization of home and the mortgage market crisis. *Competition & Change* 12, nr. 2, pp. 148-166.

MacKenzie, D. (2011) The credit crisis as a problem in the sociology of knowledge. *American Journal of Sociology* 116, nr. 6, pp. 1778-1841.

Sinclair, T. (2005) *The New Masters of Capital*. New York: Cornell University Press.

Wainwright, T. (2012) Building new markets: Transferring securitization, bond-rating, and a crisis from the US to the UK. In: M.B. Aalbers (red.) *Subprime Cities: The Political Economy of Mortgage Markets*, pp. 97-119. Oxford: Wiley-Blackwell.

En Europa ploegt voort...

AUTEURS Marlies D'Haene & Hendrik Vos

ILLUSTRATIE Patrick Chappatte

In dit artikel wordt dieper ingegaan op de grondoorzaken van de eurocrisis. Wie zijn nu eigenlijk de grootste schuldenaars en waarom werd niet eerder ingegrepen? Zouden sommige landen niet beter uit de eurozone geknikkerd worden? En hoe moet het nu verder met die euro en met de Europese Unie?

Men kan er niet omheen: de eurocrisis maakte de laatste jaren slachtoffers over heel Europa. Niet alleen de Grieken en Portugezen werden armer, iedere Europeaan voelde de crisis. Ratingagentschappen, 'six-pack', 'haircut'... we werden met nieuwe termen om de oren geslagen. De journaals werden overspoeld met dalende beurscijfers, oplopende rentes, protestacties, Europese meetings. Maar wat nog meer is: iedere Europeaan maakte kennis met de macht van de Europese Unie (EU). Europa verstrakte sinds het uitbreken van de crisis zijn greep op de lidstaten. Begrotingen worden tot op het bot uitgespit, herstructureringen en hervormingen volgen elkaar op, men beknibbelt tot op de koekjes bij de overheidskoffie. Omdat het moet van Europa. Op straffe van een strenge beoordeling en zelfs een boete worden landen tot het uiterste gedreven. Er zijn grenzen overschreden waarvan het voorheen ondenkbaar was dat er aan geraakt zou worden. Hier wordt u het volledige verhaal geserveerd, van Maastricht tot Athene.

En toen was daar de euro...

Hoewel de plannen voor een gemeenschappelijke munt al sinds 1990 in de pijp lijn zaten, werd pas met het Verdrag van Maastricht in 1992 concreet doorgezet met de euro. Dit betrof geen puur economische beslissing, het plan had verschillende achterliggende motieven. Zo wilde Frankrijk pas instemmen met de Duitse hereniging als de Duitsers hun 'supermunt', de D-Mark, wilden opgeven. En hoewel Duitsland erg graag terug aansluiting wou vinden bij Frankrijk, wilde het deze beslissing niet zomaar over zich heen laten

gaan. Dus drongen de Duitsers aan op strenge voorwaarden bij de invoering van de euro. De landen die mee wilden instappen, moesten solide fundamenten kunnen voorleggen. De Maastrichtcriteria werden opgesteld als maatstaf voor deelname. Ze hielden in dat kandidaten geen groot begrotingstekort mochten hebben (maximaal 3 procent), de staatsschuld beperkt moest zijn (maximaal 60 procent van het BBP), rente en inflatie laag moesten blijven en kandidaten moesten bovendien capabel zijn om de munt stabiel te houden. Maar landen als België en Italië hadden een staatsschuld ver boven de 100 procent en ook andere lidstaten kampten met ernstige tekorten. Uiteindelijk werd een soepele aanpak gehanteerd. Als een land 'in de goede richting' evolueerde, volstond dat om lid van de eurozone te worden. En zo gingen in 1999 negen landen met de eenheidsmunt verder. Wisselkoersen lagen onherroepelijk vast en ook het verkeer tussen de banken verliep in euro. In 2002 kwamen de euromuntjes en biljetten in omloop. Vandaag telt de eurozone al zeventien lidstaten.

Niet alleen Griekenland heeft schuld aan hoe de zaken gelopen zijn

De flexibele aanpak van de Maastrichtcriteria betekende niet zomaar gemakkelijke toegang tot de eurozone. Als een land besliste in te tekenen op de euro bracht dit een blijvende verplichting met zich mee om de nationale begroting onder controle te houden. Hiervoor werd in 1997 het Stabiteitspact gecreëerd: een overeenkomst die bepaalde dat begrotingstekorten nooit boven de 3 procent mochten uitkomen en dat verdere inspanningen om de staatsschuld te verlagen tot maximaal 60 procent van het BBP moesten worden aangehouden. Als een land deze regels zou overtreden, zouden andere lidstaten het een boete kunnen opleggen. Maar in de

Het veelbesproken domino-effect

praktijk is het pact een dode letter gebleken. Frankrijk en Duitsland bleken tot de grootste overtreders te behoren. Nooit werd hiervoor een boete uitgedeeld.

Bij het invoeren van de euro werd vooral op de voordelen gewezen, maar er ging weinig aandacht naar de risico's. Europa bestaat immers uit een verzameling erg uiteenlopende landen op het gebied van economisch beleid. Ieder land knutselde zelf ieder jaar naar eigen goeddunken een begroting in elkaar en besliste zelf over kwesties als loonvorming of pensioenreserves. Het ene land kon pronken met een sterke exporteconomie, terwijl andere landen met een zwaar negatieve handelsbalans kampten. En in Ierland of Spanje kreeg men te maken met een vastgoedbubbel waardoor de bevolking er massaal geld leende, terwijl dit fenomeen zich elders in Europa heel wat minder manifesteerde. Eén munt, maar iedere lidstaat zijn eigen economisch beleid, dat moest vroeg of laat problemen geven.

Het Griekse drama

Begin 2010 kwam de prangende Griekse situatie aan de oppervlakte. Het land had een immens begrotingstekort en idem schuldenberg

opgebouwd. De toestand leek steeds uitzichtlozer, zeker omdat de onderliggende economie niet bepaald concurrentieel of toekomstgericht was. Dit was de ratingagentschappen niet ontgaan. De rating voor Griekenland werd verlaagd: voor het eerst werd daarmee openlijk gezegd dat het risico's inhield om nog geld te lenen aan een land in de eurozone. De gevolgen lieten zich raden: banken en kredietinstellingen verloren alle vertrouwen in het schiereiland en wilden enkel nog geld lenen tegen woekerrentes. Griekenland bevond zich plots in wel erg nauwe schoentjes. Meer dan 7 procent rente betalen op nieuwe leningen werd al snel onhoudbaar. In februari 2010 werd duidelijk dat Griekenland de financiering van ambtenarenlonen, pensioenen openbare werken en schuldaflossing niet meer rond kreeg. Er restten Griekenland twee opties: pompen of verzuipen. De eerste optie hield in dat Athene hulp vroeg aan de andere lidstaten. De tweede betekende een chaotisch faillissement. Al snel bleek dat als Griekenland daadwerkelijk bankroet zou gaan, dit ook voor Europa een rampscenario inhield. Dat zou immers niet alleen impliceren dat Griekse ambtenaren en pensioengerechtigden hun geld niet meer zouden krijgen, maar ook dat Athene zijn bestaande schulden niet langer zou kunnen aflossen. En in het prille

euro-enthousiasme hadden véél banken geld geleend aan Griekenland. Dexia bijvoorbeeld, maar ook belangrijke Franse en Duitse banken. Als Griekenland die leningen plots niet meer zou terugbetalen, zou dit volgens sommigen een faillissementendomino in de bankenwereld in gang zetten. Anderen zijn minder pessimistisch, maar de waarheid is dat niemand precies kan inschatten wat de gevolgen zouden zijn, en waar de domino's precies zouden stoppen met vallen. De vorige bankencrisis lag nog vers in het geheugen en Europa voelde er weinig voor om de bankensector opnieuw uit het slop te helpen.

'Europe to the rescue'

Schoorvoetend groeide de bereidheid in andere lidstaten om Griekenland bij te springen. Nog in het voorjaar van 2010 vatten de Europese instellingen een ambitieus reddingsplan voor Griekenland aan. In mei 2010 ontving het een eerste noodlening van de andere lidstaten, ter waarde van 110 miljard euro. De uitbetaling gebeurt in schijven en is gekoppeld aan een minutieuze controle van besparingsmaatregelen die Griekenland verplicht moet doorvoeren. In juli 2010 werd een eerste tijdelijk noodfonds, de 'European Financial Stability Facility' (EFSF) opgericht. Dit fonds genereert geld van het IMF, de Europese Commissie en de eurolanden. De lidstaten lenen hiervoor zelf geld op de financiële markten en lenen dit verder door aan de zwakste economieën. In de loop van 2010 en 2011 moesten ook Portugal en Ierland aan het infuus van het noodfonds. Ook zij slaagden er immers niet meer in om nog tegen 'redelijke' tarieven geld te lenen op de financiële markten. In juli 2011 bleek dat de Griekse schuld zo hoog opgelopen was, dat het die onmogelijk zelf zou kunnen terugbetalen. Daarom besloot men om ook schuldherschikkingen (een 'haircut') uit te voeren. Dit hield in dat de private sector ermee instemde om een deel van de Griekse schuld kwijt te schelden. In de daaropvolgende periode bleek echter dat de vrijgemaakte fondsen bij lange niet volstonden. De hulp voor Griekenland werd verder opgetrokken en er kwam een tweede noodlening, op strikte voorwaarde dat Griekenland garanties op tafel kon leggen voor het slagen van een besparingsoperatie van 325 miljoen euro. Het tijdelijke noodfonds zou bovendien een permanent karakter krijgen: een 'European Stability Mechanism'. Daarmee wilde de Unie aangeven dat ook in de toekomst probleemlanden altijd zullen worden bijgesprongen. Financiële markten blijven echter twijfelen aan de geloofwaardigheid van die Europese 'firewall'. Tot op vandaag blijft de vraag of er wel genoeg geld beschikbaar is via de noodfondsen om grote economieën, zoals de Spaanse of de Italiaanse, in noodgevallen te ondersteunen.

Schuld en boete

Eén verantwoordelijke aanduiden voor de ellende, is niet mogelijk. Neem nu Griekenland. Waar het op neer komt, is dat Griekenland al in slechte papieren zat bij zijn toetreding tot de euro. Het was één van de (vele) landen die strikt genomen niet voldeden aan de Maastrichtcriteria. Griekenland speelde echter ook vals met zijn statistieken en kon zo de EU om de tuin leiden. Het is bovendien

een land met overdreven defensie-uitgaven, een zwak georganiseerd overheidsapparaat, vrij veel corruptie en ondermaatse inning van belastingen. Op zich geen toestand om over naar huis (of naar de EU) te schrijven.

Maar Griekenland heeft zeker niet alleen schuld aan hoe de zaken uiteindelijk gelopen zijn. Iedere bank in Europa waar Griekenland aanklopte, deelde gretig leningen uit en verschaft Athene krediet. Zo konden de schulden blijven oplopen. En waaraan gaven de Grieken (en ook andere Zuid-Europese landen) hun geld uit? Veelal aan producten uit Noord-Europa zoals Duitse wagens en luxegoederen. Om het wat simpel samen te vatten: zuiderse landen hebben zich de voorbije jaren in de schulden gestoken om Duitse producten te kopen, en daarmee de Duitse economie flinke impulsen te geven. Dus ook Duitsland en co zijn niet vrij te pleiten. Zolang het voor hen winstgevend was, mocht Griekenland zich volop in de schulden steken. Er bestaat dus wel degelijk een gedeelde verantwoordelijkheid voor de crisis.

Europese 'smetvrees'

Sinds 2010 proberen alle landen in de eurozone een ongeordend Grieks bankroet te vermijden. Als andere landen Griekenland bijspringen, gebeurt dat dus niet uit sympathie of compassie, maar wel uit eigenbelang en vrees voor chaos. Het grootste 'probleem' van Europa is de sterke verwevenheid die intussen ontstaan is tussen de eurolanden. Als het slecht gaat met één lidstaat heeft dit zijn neerslag op de rest. Zoals al gezegd, raakten na Griekenland ook Ierland en Portugal in de problemen. En de vraag blijft: 'who's next'? Hoeveel en welke landen zullen nog in een zelfde erbarmelijke toestand verzeilen?

Op de financiële markt woekert het wantrouwen, het ergst sinds de zomer van 2011. Ieder land heeft schrik om geld te investeren of uit te lenen aan een land dat straks misschien niet meer valabel is. Landen zoals Italië en Spanje kampen bijvoorbeeld met monumentale begrotingstekorten. Ook België wordt met wantrouwen bekeken op de financiële markten (vooral in de herfst van 2011, toen er nog geen regering gevormd was). De vrees om besmet te raken door de crisis, zit er diep in. Het zijn trouwens niet enkel de landen die wantrouwig staan ten opzichte van elkaar, ook de banken argwanen elkaar onderling. Men riskeert hierdoor vooral dat investeringen zullen uitblijven en dat niemand nog risico's durft te nemen op financieel vlak. Dit kan de recessie nog verder in de hand werken.

Terug naar de drachme?

Soms wordt geopperd de eurozone op te breken, zowel in Griekenland zelf als in de sterke eurolanden. Of dat Griekenland zou helpen, is niet zo duidelijk. In elk geval zal de uitstap gepaard moeten gaan met een drastische schuldherschikking, want anders wordt de schuldenberg, genoteerd in euro, in één klap nog veel groter. De Griekse export kan aangezwengeld worden met een zwakkere munt. Maar is de economie voldoende solide om van dit voordeel gebruik te kunnen maken? Zullen de financiële markten wel vertrouwen op die nieuwe drachme? Raakt Griekenland zonder de euro aan verse leningen? En wie regelt alle praktische beslommeringen die met een

exit gepaard gaan? Wat met de kapitaalcontroles die georganiseerd moeten worden, of de bankrun die zal plaatsvinden? Iedere Griek die nu euro's op zijn spaarrekening heeft staan, zal die immers willen veiligstellen vooraleer ze worden omgezet in een (per definitie minderwaardige) drachme. Zo'n stormloop op de banken leidt onvermijdelijk tot een ineenstorting van alle Griekse banken, met opnieuw alle domino-effecten van dien.

Toch kan het niet anders of er wordt op het allerhoogste niveau nagedacht over de exit van Griekenland. Er bestaan ongetwijfeld plannen, voorbereid door experts, over de organisatie van zo'n operatie. En naarmate er meer over gesproken wordt, kan het een 'self-fulfilling prophecy' worden. Over het ondenkbare wordt vandaag wel degelijk nagedacht.

De Unie heeft de voorbije maanden enorm aan slagkracht gewonnen

De reden waarom de eurozone vandaag nog intact is, heeft veel te maken met de angst voor onzekerheid. Het zijn vooral de onvoorspelbare gevolgen van een dergelijk operatie die de beleidsmakers doen twifelen. Bij een Griekse exit wordt de monetaire, financiële en economische puzzel in Europa en bij uitbreiding de rest van de wereld, grondig herlegd. Of misschien valt het allemaal mee. We weten het gewoon niet. Maar de sfeer zou heel chaotisch kunnen zijn. En als er één vrees is die alle beleidsmakers met verantwoordelijkheidszin delen, dan is het de angst voor chaos en onvoorspelbaarheid.

Meer Europa

Eén ding staat vast: er werd stevig getimmerd en gesleuteld aan het Europees economisch bestuur en de Unie heeft de voorbije maanden enorm aan slagkracht gewonnen. De crisis bracht immers de constructiefouten van de euro aan het licht. Begrotingstekorten en economisch wanbeheer werden te lang gedoogd. De maatregelen die Europa nu invoert, moeten ervoor zorgen dat landen elkaar scherper in de gaten houden en hun economische politiek afstemmen op elkaar. Ieder land zal nauwlettender moeten toezien op haar eigen begroting en die van haar bureaus, alsook op de evoluties van de lonen, huisprijzen, et cetera.

De afgelopen twee jaar werden hiervoor nieuwe en ingrijpende mechanismen geïnstalleerd. Zo werd het Europees semester ingevoerd. Dit houdt in dat men vanuit de EU de individuele begrotingen van dichtbij opvolgt en eventueel aanbevelingen en richtsnoeren opstelt, met de intentie het economisch beleid in de lidstaten op elkaar af te stemmen. Met de 'sixpack' kan de EU een lidstaat met buitensporig begrotingstekort sneller corrigeren en zelfs beboeten. Bovendien tracht de 'sixpack' al te grote budgettaire verschillen te vermijden. Tot slot wil de EU met het 'fiscal compact', zeg maar 'begrotingsverdrag' nog strakker toezicht voorzien. Dit verdrag verplicht de lidstaten om voortaan met sluitende begrotingen

te werken. Deze regel zal bovendien moeten worden ingeschreven in de nationale wetgeving, en bij voorkeur zelfs in de grondwet. Lidstaten die dat niet doen, kunnen hiervoor naar het Europees Hof van Justitie verwezen worden. Het begrotingsverdrag werd begin maart goedgekeurd door de regeringsleiders, maar treedt pas in werking als het ook geratificeerd is door de lidstaten.

Intussen groeit de angst dat de besparingsmaatregelen die Europa de lidstaten nu oplegt, verstikkend werken. Men kan zich inderdaad de vraag stellen of Griekenland zich al niet kapot bespaarde. De consensus groeit dat de EU ook nood heeft aan investeringen die de groei weer aanwakkeren en de economie opnieuw op gang trekken. Maar ook dit wordt weer gezamenlijk gepland en afgesproken.

Afwachten terwijl Europa aansterkt

Er bestaat geen kant-en-klare oplossing voor de crisis waar Europa moeizaam probeert uit te klauteren. Momenteel is de situatie vrij chaotisch en het ziet er niet naar uit dat dit snel zal veranderen. Hoe Griekenland verder zal evolueren, is een groot vraagteken. Men zal moeten afwachten hoe het land uit de besparingsoperatie komt. Als een mirakelpatiënt die een spoedig herstel kent, of als een sukkelaar die jaren moeizame revalidatie van doen heeft.

Maar dan nog steken ondertussen genoeg andere problemen de kop op. De angst om de toekomst van Portugal, Italië en Spanje houdt aan en straalt ook af op andere lidstaten. Het investeringsklimaat in heel Europa lijdt onder de crisis. Ieder land probeert eerst zijn eigen hachje te redden en de publieke opinie staat wantrouwig ten opzichte van investeringen in een andere lidstaat.

Daarom schieten de Europese oplossingen altijd net te kort, komen ze altijd een pas te laat, zijn ze iets te vaag. Het is de prijs die betaald wordt als een crisis aangepakt moet worden door een club van heel uiteenlopende landen, met elk hun eigen belangen, tradities, voorkeuren en publieke opinies. Het lijkt er dan op alsof Europa besluiteloos is. Het geploeter is niet fraai om naar te kijken. Vanaf de zijlijn bekeken, kan het allemaal doortastender en sneller. Maar het is de manier waarop een politiek Europa, met al zijn lidstaten, nu eenmaal werkt. Met veel overleg, met de zoektocht naar samenvallende belangen, en oplossingen waarin uiteindelijk iedereen zich min of meer kan vinden. Dat is zelden snel en doortastend. Maar ook al ploeterend kan de overkant bereikt worden. En hoe paradoxaal het ook klinkt: precies ten gevolge van de crisis evolueert de EU vandaag volop naar een sterkere organisatie, met meer greep op de lidstaten dan ooit tevoren.

Marlies D'Haene (marliesdhaene@hotmail.com) is student in de Master EU-Studies van de Universiteit Gent. Zij liep stage aan het Centrum voor EU-Studies. Hendrik Vos (hendrik.vos@ugent.be) is als hoogleraar verbonden aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Hij is er directeur van het Centrum voor EU-Studies.

De financialisering van Europa

AUTEURS Reijer Hendrikse

FOTOGRAFIE Der Spiegel & Michiel van Meeteren

In wisselende gedaantes en variabele intensiteit sluimert de financiële crisis nog altijd voort. Ingefluisterd door bankiers grijpen Europese politici naar dubieuze financiële instrumenten en technieken om de crisis te lijf te gaan. In het perverse theater dat Europa heet, zien financiële 'experts' hun politieke kredietwaardigheid toenemen. Hoe is het zo ver kunnen komen?

Politieke keuzes worden regelmatig gelegitimeerd door een fraai zelfbeeld te schetsen dat leuk afsteekt tegen een boosaardige ander. Zo hebben Europese voorvechters zich veelvuldig gedefinieerd als lichtende tegenpool van wat Connolly spottend beschrijft als de zogenaamde 'heidense Angelsaksische aanbidding van de markt'. Een aantal jaren geleden liet Nicolas Sarkozy nog fijntjes optekenen dat 'het Europese model niets van doen had met 'de excessen van het financieel kapitalisme'. Sarkozy is duidelijk hoe zijn Europese model eruitziet, of beter gezegd, eruit moet zien. In de aanloop naar de verkiezingen liet hij geen kans onbenut om het Duitse model te prijzen. Het geeft aan hoe de verhoudingen liggen. Vraag de Grieken of leren wie Europa bestuurt en velen zullen inderdaad Duitsland antwoorden. Maar er zijn ook andere geluiden. Nog voor Griekse schuldenproblemen het nieuws domineerden vroeg 'Der Spiegel' zich af wie nu eigenlijk de baas is in Duitsland. Angela Merkel? Of heeft Deutsche Bank het voor het zeggen? Er is geen definitief antwoord te geven op deze vraag. Het ontstaan, 'oplossen' en voortduren van financiële onrust leert echter dat Europa eens goed in de spiegel moet kijken. De reflectie zal niet rijmen met de façade van Europese, zelfs Duitse, zelfgenoegzaamheid. Sterker nog, hoewel gehuld in een jasje van Rijnlandse makelij weerspiegelt de toenemende financialisering van Europa het insluipen van het zelfgecreëerde Angelsaksisch schrikbeeld. De financialisering van het geprezen Duitse model dient hier als voorbeeld.

Financialisering

Het concept financialisering laat zich niet eenvoudig definiëren. De literatuur strekt zich uit van harde materiële perspectieven tot zachte culturele duidingen en richt zich op financiële transformaties van wereldeconomie tot individu. Gerald Epstein definieert financialisering als 'de toenemende rol van financiële motieven, financiële markten, financiële actoren en financiële instituties' binnen de economie. Dit komt tot stand via een rits mechanismen zoals het verwateren van klassiek bankieren met financiële dienstverlening – niet in de laatste plaats door de handel in complexe financiële producten. De huidige periode van financialisering loopt parallel met de neoliberale heroriëntatie van de interventionistische staat: door middel van deregulering, liberalisering en privatisering heeft de staat gedurende de laatste decennia het financiële speelveld actief en structureel verruimd. Zo bezien zijn neoliberale politiek en financialisering nauw met elkaar verbonden. Sterker nog, door eigen toedoen zijn staatsinstituties ook onderhevig aan financialisering waarbij publiek geld in toenemende mate de balansen van financiële instellingen spekt.

Een voorbeeld: aan de noordelijke rand van het Zwarte Woud ligt het stadje Pforzheim. De lokale overheid geniet een hoge mate van constitutionele autonomie, ook op het gebied van financiën. Echter, sinds de Duitse eenwording zijn gemeenten onderhevig aan overheveling van overheidstaken naar het lokale plan. Het gevolg? Het takenpakket groeit zonder dat de inkomsten toenemen en de schulden lopen op. Wanhopig zoeken ambtenaren vervolgens hun heil bij marktpartijen die claimen de gemeentelijke schuldenlast te kunnen verlichten door middel van 'innovatieve' producten. Sinds de eeuwwisseling hebben duizenden Europese gemeenten en (semi-) publieke instellingen hun budgettaire lot verbonden aan de toverkunsten van de financiële wereld door middel van 'renteswaps': een derivaat waarbij vaste rente op een onderliggende lening ontkoppeld en vervangen wordt door variabele rente (of vice versa)

Deutsche bank: het Paard van Troje. © 2012 DER SPIEGEL.

op grond van complexe variabelen en formules. Waar bankiers gouden bergen beloven, leert de realiteit echter dat zij vooral zelf goed verdienen aan deze handel. Zo hebben lokale bestuurders in Pforzheim geprobeerd de rentelast op 60 miljoen euro schuld te verminderen via renteswaps van Deutsche Bank. Het speculeren op renteschommelingen mocht niet baten. Sterker nog, na een misplaatste poging de swaps te herstructureren met het Amerikaanse 'JP Morgan' liepen de verliezen nog ver op. Eind 2010 heeft de stad een kleine 60 miljoen euro betaald om onder de deal uit te komen. En zo geschiedde de financialisering van een typisch provinciestadje: een proces waarbij financiële instellingen een steeds grotere taartpunt van het gemeentelijk budget opeten met als gevolg het sluiten van publieke voorzieningen, het uitstellen van investeringen en het verhogen van belastingen. Stad en JP Morgan

staan momenteel voor de rechter die moet uitmaken of eerstgenoemde haar centen terugkrijgt. Hoewel Duitse gemeenten niet mogen speculeren met publiek geld is de wetgeving dusdanig onduidelijk dat financiële instellingen er niet voor terugdeinzen honderden gemeenten op te zadelen met contracten die naast hoofdpijn zelden iets opleveren.

Het paard van Troje

In haar thuisland geniet Deutsche Bank ondertussen de status van 'Paard van Troje'. Al doet de naam anders vermoeden, opereert de bank als een ware financiële instelling van Angelsaksische signatuur en beheerst het alle trucjes die daar bijhoren. De bank is wereldspe-ler in het vervaardigen en verkopen van complex gesecuritiseerde producten en derivaten en heeft als één van de slimste jongetjes van

de klas geprofitteerd van problemen op de Amerikaanse huizenmarkt. Ook heeft de bank veel toxische producten op het juiste moment verkocht aan branchegenoten zoals Deutsche Industriebank (IKB) die later voor 10 miljard euro werd gered door de belastingbetaler. Zowel senatoren in de Verenigde Staten als parlementariërs in de Bundestag winden er geen doekjes om: 'Deutsche Bank heeft een grote rol gespeeld in het veroorzaken van de crisis'.

De naïeve goedgelovigheid van ambtenaren en politici in de 'expertise' van financiële instellingen heeft de Duitse belastingbetaler miljarden gekost

De transformatie van Duitse 'Hausbank' tot wereldwijde financiële dienstverlener hangt samen met het verwateren van een breder institutioneel kader wat Helmut Schmidt ooit 'Modell Deutschland' noemde. De economische motor van dit model stond bekend als 'Deutschland AG' waarin banken en verzekeraars – met Deutsche Bank en Allianz als centrale pijlers – als grootaandeelhouder waren vervlochten met de industrie en deze voorzagen van 'geduldig' krediet. Eind jaren negentig zorgde Gerhard Schröder er echter voor dat 'Finanzplatz Deutschland' haar kolossale aandelenpakket in de Duitse industrie belastingvrij mocht verkopen. Door middel van 'Kapitalentflechtung' werden financiële instellingen (deels) ontkoppeld van het nationale kader en Deutsche Bank en Allianz zijn sindsdien in sneltempo financiële wereldspelers geworden. Deze veranderingen hebben ook het Duitse model als geheel veranderd, en zoals Anderson in zijn boek 'The New Old World' beschrijft kan dat op haar beurt moeilijk los worden gezien van bredere Europese ontwikkelingen. Ook de andere elementen van het Duitse financiële systeem bestaande uit commerciële, coöperatieve en publieke banken hebben grote veranderingen ondergaan. De publieke 'Landesbanken' maakten het voor de crisis helemaal bont in een misplaatste poging de slimste jongetjes van de klas te imiteren. Terug naar Pforzheim: het stadje bezit vreemd genoeg één van de rijkste 'Sparkassen' in Duitsland. Samen met andere spaarbanken in de regio behoort zij tot het netwerk van 'Landesbank Baden-Württemberg' (LBBW); Duitslands grootste publieke bank, in het bezit van staat Baden-Württemberg, hoofdstad Stuttgart en het regionale netwerk van spaarbanken. De ruimtelijke eigendomsstructuur van de 'Landesbanken' weerspiegelt de federale opzet van de Duitse staat. Bovendien laat deze structuur goed zien dat bankieren van oudsher een lokale bezigheid was: krediet, schuld en risico werd lokaal vergeven en gedragen. Maar tijden veranderen. Ook publieke banken bevinden zich sinds het verwateren van het Duitse model op een hellend vlak van 'Marktsteuerung und Marktwirtschaft'. Ook in het geval van LBBW is een proces van financialisering waarneembaar: een bank die zich laat verleiden tot exotische handel in krediet

en zodoende haar lokale onderpand verknoopt met risicofactoren verspreid over de hele wereld. Het startschot voor de financialisering van LBBW werd gegeven door Mario Monti die in 2001 als Brusselse competitiegoeroe staatsgaranties voor publieke banken de nek omdraaide. Echter, omdat de garanties pas in 2005 afliepen, konden de 'Landesbanken' nog altijd gunstig krediet aantrekken. Om het goedkope krediet rendabel weg te zetten heeft ook LBBW zich volgestopt met producten van 'Goldman Sachs' en consorten. In relatief korte tijd werd een mix van gesecuritiseerde schuldencertificaten gedekt door 'activa' (lees rommelhypotheken), opgeslokt en geparkeerd in een netwerk van schimmige rechtspersonen in Delaware, Jersey en andere vrijhavens. Door middel van kortetermijnfinanciering werd een groeiende portfolio van langetermijnposities gedekt. Het verschil in rendement (kredietarbitrage) was voor de bank. Bovendien stortte de bank zich op de handel in kredietderivaten waarmee kredietrisico's van schuldpapier ontkoppeld en verhandelbaar werden. Waar in 2004 voor 11 miljard euro aan kredietderivaten in boeken stond, was deze positie vier jaar later vertienvoudigd!

In de zomer van 2007 komen instellingen die exotisch schuldpapier financieren met kortlopend krediet in zwaar weer. Banken als IKB en 'Landesbank Sachsen' (SachsenLB) worden gered met publiek geld. Laatstgenoemde bank wordt eind 2007 overgenomen door LBBW. Echter, door deze overname haalt LBBW nog meer risico in huis omdat SachsenLB een risicovolle portefeuille van schuldpapier beheert vanuit Dublin. Waar de staat Sachsen deze portfolio voor ongeveer 3 miljard euro garandeerde, heeft LBBW een jaar later ook steun nodig. De bank bezit dan circa 30 miljard euro aan dubieus schuldpapier. Over 2008 maakt de bank een miljardenverlies op de securitisatie en kredietderivatenportefeuilles (het verlies zou opgelopen zijn tot 3,3 miljard euro indien 'ouderwets' bankieren geen 800 miljoen euro had opgebracht). De eigenaren stoppen 5 miljard euro aan kapitaal in de bank en garanderen de portfolio van gesecuritiseerd schuldpapier voor nog eens 13 miljard euro. Door de eerdere garantie van de staat Sachsen ontstond er een gelaagd garantiestelsel van risicoposities dat sterk overeenkomt met de opgeknipte risicostructuur van het schuldpapier dat de bank in de problemen had gebracht.

Onder toezicht van de Europese Commissie is LBBW haar exotische activiteiten aan het afbouwen. De bank wil niets liever dan terugkeren naar traditioneel en vooral begrijpelijk bankieren in haar welgestelde achtertuin. Echter, de aanhoudende Europese bankencrisis (ook wel eurocrisis) zorgt ervoor dat de bank nog altijd in onrustig vaarwater verkeert. Zo heeft LBBW veel kredietverzekeringen uitgegeven met een lange looptijd, onder andere op 'perifere' staatsobligaties van derden. Waar veel banken eind vorig jaar hun blootstelling aan perifere Europa hadden teruggeschroefd, moest LBBW toegeven dat deze risicopositie met 3,7 miljard euro was toegenomen. Warren Buffet noemde derivaten ooit 'tijdbomben'. In Pforzheim snappen ze inmiddels waarom.

De financiële wereld is kampioen in het zichzelf continu heruitvinden. Ook financialisering neemt hierdoor aanhoudend nieuwe vormen aan. Martin en collega's beschouwen de financiële sector als centrale

speler in het ontleden en (her)verdelen van risico. In dit kader zien zij derivaten en securitisatietechnieken als 'sociale principes' in een proces van ontbinden en opnieuw samenstellen van eigendom en risicoblootstelling. Securitatie dient voor het 'delokaliseren en bundelen van ruimtelijk discreet risico' en derivaten worden ingezet om dit risico in andere vorm te verdelen. Gevolg van deze alchemie is een financiële geografie van onnoemelijke complexiteit en duizelingwekkende dynamiek die tot stand komt door een onophoudelijk dubbel proces van 'Kapitalentflechtung und Verflechtung'. In Europa heeft financiële 'innovatie' door middel van securitisatie, derivaten, het recyclen van onderpand, et cetera geleid tot een diffuse verwevenheid tussen de balansen van financiële instellingen, waardoor de ruimtelijke impact van ogenschijnlijk lokaal probleem voor onvoorspelbare verrassingen kan zorgen. Het 'oplossen' en voortduren van de crisis suggereert dat deze complexe verwevenheid het bestaansrecht van financiële alchemisten en de bijkomende 'professionele klasse' van accountants en advocaten verstevigt. Als consequentie van de neoliberale uitholling van institutionele capaciteit van de staat zijn politici en bestuurders in toenemende

mate afhankelijk van 'expertise' van buitenaf. Het voorbeeld Pforzheim waarschuwt ons dat financiële instellingen in de rol van adviseur én wederpartij per definitie te maken hebben met conflicterende belangen. De voorbeelden Pforzheim en LBBW laten zien waar dit toe kan leiden.

Naïeve goedgelovigheid

De naïeve goedgelovigheid van ambtenaren en politici in de 'expertise' van financiële instellingen heeft de Duitse belastingbetaler miljarden gekost. John Galbraith ziet deze goedgelovigheid als typisch fenomeen in tijden van hoogtij waar 'buitengewone intelligentie' vaak geassocieerd wordt met 'leiderschap van de grote financiële instituties'. Echter, waar goedgelovigheid in Pforzheim en Stuttgart inmiddels is omgeslagen in wantrouwen lijkt men in Berlijn en Brussel nog altijd van mening dat financiële alchemisten de waarheid in pacht hebben. Zo is het geen publiek geheim dat minister van Financiën Wolfgang Schäuble de voorstellen van Deutsche Bank inzake de bankenbijdrage aan Griekenland zo ongeveer letterlijk heeft overgenomen. Sterker nog, niet veel later

Buiten het machtscentrum in Duitsland is wel degelijk wantrouwen tegen de financiële dominantie

zat Deutsche Bank in Brussel aan tafel om te vertellen wat er speelde, en bovenal wat er te doen stond. Hoewel het kwijtschelden van schulden altijd een samenspel is van bankiers en politici, is de huidige situatie nogal pervers: ook al bieden rendementen uit het verleden geen garantie voor de toekomst, gebiedt het recente 'track record' van Deutsche Bank een grote mate van terughoudendheid aan de kant van politici. Maar juist de diffuse verwevenheid van het huidige financiële systeem lijkt dit onmogelijk te maken.

Voormalige Goldman Sachs-bankiers zwaaien inmiddels de scepter over de Europese Centrale Bank, Griekenland en Italië

Sinds het uitbreken van de crisis laten Europese politici zich nog altijd influisteren door bankiers. De uitkomst laat zich raden: van lokale overheid tot aan de Brusselse burelen zitten staatsinstituties in de tang van financiële 'experts'. Is het dan ook verwonderlijk dat politici met 'oplossingen' komen die verdacht veel weg hebben van de financiële alchemie die de crisis veroorzaakt heeft? Als gecompliceerde variant op het gelaagde garantiestelsel van Sachsen en Baden-Württemberg is ook het Europese noodfonds voor het redden van de Europese periferie (lees de banken) gestructureerd als gelaagd schuld papier, geparkeerd in een schimmig (en onschendbaar) rechtspersoon, onderhevig aan hefboomwerking en deels gegarandeerd door een verzekering die wel wat weg heeft van een kredietderivaat. Waar deze technieken deels ten grondslag liggen aan het uitbreken van de financiële crisis lijken ze inmiddels 'gerehabiliteerd als de oplossing in plaats van als het probleem'.

Nieuwe kleren van de keizer

Het gecoördineerde Duitse model, gekarakteriseerd door nauwe verwevenheid van nationale industrie en financiële sector, is niet meer. Het Duitse financiële systeem, traditioneel gedomineerd door banken, is door financialisering in sneltempo gemuteerd met financiële goochelkunst van Angelsaksische origine. Het voortduren van de crisis maakt duidelijk dat de politiek er weinig vat op heeft. Ingefluisterd door financiële 'experts' is Europa geworden tot een theater van 'institutionele ondernemers' die hopeloos proberen het institutioneel kader aan te passen aan een financiële wereld die zij niet langer begrijpen. De politieke reflexen om het hoofd te bieden aan de crisis wijzen allerminst op een trendbreuk met het financieel kapitalisme zo verfoeid door Sarkozy. Sterker nog, naast de draai-deur tussen Wall Street en Washington draait ook de Europese variant op volle toeren. Zo zwaaien ex-Goldman Sachs-bankiers inmiddels de scepter over de latent Angelsaksische Europese Centrale Bank (ECB), evenals over Griekenland en Italië (beide landen zijn overigens door complexe derivatentransacties met Goldman en consorten de euro in geloodst). Deze technocratische reflex – het tijdelijk uitschakelen van de democratie onder leiding van bankiers ten einde 'de financiële markten' gerust te stellen – legt

de toenemende financialisering van Europa pijnlijk bloot. Het huidige, door financiële chaos ontstane, Europese model weerspiegelt een vloeibare hybride van gecoördineerde Rijnlandse politiek onder Duits leiderschap van loonmatiging, hopeloos bezuinigen en financiële alchemie in een bredere, financiële en monetaire context van Angelsaksische signatuur.

Ondanks verwoede pogingen het financieel systeem in stand te houden zijn 'de nieuwe kleren van de keizer' nog altijd diep versleten. De receptuur van meer schuld creëren door middel van financiële innovatie en/of geldverruiming blijft van tijdelijke aard. De schuldenlast zal uiteindelijk verrekend moeten worden. Aangezien bankiers nog altijd een grote mate van invloed genieten in het opstellen van deze rekening is het niet moeilijk te voorspellen wie de nota toekomt. Vraag het de Grieken of Ieren. Maar ook de kredietwaardigheid van Frankrijk en de Lage Landen staat in toenemende mate onder druk. Dit is misschien maar goed ook: hoe pervers het ook klinkt, vanaf het moment dat een kritieke massa het dubieuze financiële spelletje doorheeft, gloort er pas hoop voor daadwerkelijke verandering.

Reijer Hendrikse (r.p.hendrikse@uva.nl) is promovendus aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel is gebaseerd op observaties uit zijn eigen promotieonderzoek over de financialisering van Europa.

Literatuurselectie

- Anderson, P. (2009) *The New Old World*. London: Verso.
- Bowman, L. (2011) EFSF: How not to structure a CDO, *Euromoney*, 1 november, [<http://www.euromoney.com/Article/2919570/EFSS-How-not-to-structure-a-CDO.html>].
- Connolly, B. (1995) *The Rotten Heart of Europe*. London: Faber and Faber.
- Crouch, C. (2005) *Capitalist Diversity and Change, Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs*. Oxford: Oxford University Press.
- Epstein, G. (2005) (Ed.) *Financialization and the World Economy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Galbraith, J. K. (1990) *A Short History of Financial Euphoria*. London: Penguin Books.
- Hough, A. (2009) Nicolas Sarkozy hails EU appointment to 'clamp down on City of London'. *The Telegraph*, 2 december, [<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/6666188/Nicolas-Sarkozy-hails-EU-appointment-to-clamp-down-on-City-of-London.html>].
- Kurbjuweit, D. (2009) Germany's Battle of the Titans, *Spiegel Online*, 1 december, [<http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,664246,00.html>].
- Martin, R., Rafferty, M., Bryan, B. (2008) Financialization, risk and labour. *Competition & Change* 12, nr.2, pp. 120-132.
- Troost, A., Hersel, P. (2010) How a socialisation of the German banking might look, *Die Linke im Bundestag*, [http://www.socialist-project.ca/inthenews/socialisation_of_banks.pdf].

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies |
columns | geografische agenda
| interviews | nieuwsberichten |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts
€ 33,50 per jaar, aio's en oio's betalen € 69,50 (normale prijs € 93,50
per jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijks-
kundig Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen
in Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 236 12 02 voor een abonnement.
Een welkomstcadeau ligt klaar!

KNAG
g

Kapitalistische crises

AUTEUR Justus Uitermark

ILLUSTRATIE Verso Books

In de rubriek Klassiekers gaat AGORA in op boeken die niet vers van de pers komen, maar nog steeds uiterst relevant zijn. Deze keer 'Limits to Capital' (1982) van David Harvey.

Toen het tijdschrift Geografie mij tien jaar geleden vroeg om een boek te bespreken dat me diepgaand had beïnvloed, twijfelde ik geen moment: 'Limits to Capital' van David Harvey. David Harvey was toen, net als nu, met voorsprong 's werelds meest invloedrijke geograaf maar hij wordt toch eerder opgevoerd als vertegenwoordiger van een stroming – het marxisme – dan als autoriteit. Studenten en docenten kennen de naam wel, maar niet het werk. Mijn keuze voor 'Limits to Capital' was dan ook bedoeld om het boek aan de obscuriteit te onttrekken. En 'Limits to Capital' was een obscuur boek, althans voor mij. Het lezen van kaft tot kaft is een beproeving. Eén van Harveys favoriete quotes van Marx, ook aangehaald aan het begin van 'Limits', is: "There is no royal road to science, and only those who do not dread the fatiguing climb of its steep paths have a chance of gaining its luminous summits". Harvey laat een onvoorstelbaar aantal marxistische studies de revue passeren. Sociologisch getinte begrippen als 'vervreemding' en 'klassenstrijd' zijn minder belangrijk dan economische theorieën over de distributie van surplussen of de bepaling van waarde. Elke pagina, de één nog meer doorwrocht dan de andere, getuigt van Harveys intense toewijding. Die toewijding betreft niet primair het socialisme of het antikapitalisme. Wie 'Limits' leest, ziet iemand aan het werk die bovenal serieus en geconcentreerd is en die zich geen moment laat afleiden door ideologische bevlogenheid of modegrillen. 'Limits' is onderscheidend precies omdat het een uitdrukking is van een intense toewijding om de grondpatronen van de kapitalistische samenleving te begrijpen. Het boek is de uitkomst van meer dan een decennium werk en de basis voor een project waaraan hij nog steeds – meer dan 30 jaar na de eerste publicatie – zijn leven wijdt.

Onafwendbare crises

Wat is dan de kern van dat project? Het boek draait helemaal rond crises. Harvey stelt, in navolging van Marx, dat het kapitalisme tegenstrijdigheden heeft en daardoor inherent geneigd is tot crises. De taak van de analist is dan om de tegenstrijdigheden ('contradictions') te identificeren, na te gaan hoe daar crises uit voortkomen en vervolgens te bestuderen hoe en onder welke omstandigheden die crisisneigingen worden afgewend. Kortom, tegenstrijdigheden leiden tot crises die weer leiden tot verandering. In de loop van de tijd zijn allerlei manieren ontwikkeld om dergelijke crisistendenzen op te

schorten. Zo schenkt Harvey veel aandacht aan de rol van financiële instrumenten, zoals aandelen, derivaten en diverse verzekeringsvormen bij het stabiliseren van een markt die zichzelf ondergraaft door over- en onderaanbod. Een andere manier voor het tijdelijk afwenden van crises is het kanaliseren van overaanbod in de gebouwde omgeving, waardoor een vastgoedbubbel ontstaat die op een gegeven moment knapt. "Capitalism," zegt Harvey, "cannot abide a limit." Telkens moeten de grenzen van consumptie en productie worden verlegd, zowel in de fysieke ruimte als in de virtuele ruimte van het financiële stelsel. Eén van de ontwikkelingen in de laatste decennia is dat de financiersklasse, die voor de coördinatie van dit proces verantwoordelijk is, niet langer slechts kapitaalaccumulatie faciliteert maar het surplus zelf opsoupeert, zoals Harvey in zijn 'Brief History of Neoliberalism' uit 2007 beschrijft.

'Limits' biedt een rustpunt in de volatiliteit van financiële markten en de kakofonie van meningen

Centraal in 'Limits' staan echter de geografische aspecten van crises. Harvey betoogt dat de marxistische theorievorming nog te weinig aandacht heeft gehad voor de ruimtelijke dimensie van kapitaalaccumulatie. De circulatie van kapitaal is alleen mogelijk doordat er bepaalde structuren bestaan. Dat kunnen fabrieken zijn, maar ook hele steden of industriële districten. Op zoek naar winst innoveren ondernemers en devalueren ze daarmee oudere productietechnieken en -gebieden. Door deze 'creatieve destructie' worden deze gebieden onaantrekkelijk voor kapitaal en vertrekken investeerders naar elders. Zolang ze als sprinkhanen van gebied naar gebied kunnen springen is er, vanuit het oogpunt van kapitaal, geen probleem. Doordat echter investeringen opgeslagen liggen in relatief stabiele structuren, is het vaak moeilijk om activiteiten te verplaatsen of bestaande industriële milieus te hervormen. Een crisis ontstaat wanneer kapitaal binnen een gegeven configuratie niet of slechts langzaam kan accumuleren. Een nationale elite kan

bijvoorbeeld in een crisis verzeild raken wanneer investeringen in verouderde industrieën niet meer renderen. Ook kan een heel wereldsysteem uit balans raken doordat binnen bestaande mondiale structuren de mogelijkheden voor accumulatie gering of uitgeput zijn. Volgens velen was dat eind jaren zeventig het geval toen de economische politiek zich afspeelde binnen een stelsel van relatief gesloten en autonome staten. Sindsdien tendeeft het systeem naar een nieuwe 'spatial fix' waarbij steden of regio's belangrijker worden voor kapitaalaccumulatie. Dit proces, waarbij kapitaal telkens op zoek is naar een nieuwe ruimtelijke basis om circulatie mogelijk te maken, wordt beschreven door auteurs als Saskia Sassen, Neil Smith, Michael Storper, Erik Swyndegouw en Neil Brenner. Ze zijn allen meer of minder geïnspireerd door Harveys uiteenzetting in 'Limits'.

Blijvende relevantie

Toen AGORA me onlangs vroeg om een klassieker te bespreken voor dit nummer twijfelde ik opnieuw geen moment, maar ik koos 'Limits' om andere redenen. Toen ik 'Limits' eind jaren negentig voor het eerst las was Harveys betoog fascinerend juist omdat het diep verborgen crisistendenzen blootlegde. In die periode van economische groei en verdampende ideologische tegenstellingen liet Harveys analyse van de onderstromen van het kapitalisme zien dat er onder het kalme oppervlak een enorm crisispotentieel schuilging. Nu is het precies omgekeerd. Ik kies nu 'Limits' voor deze bespreking juist omdat het rustpunt biedt in de volatiliteit van financiële markten en de kakofonie van meningen. Terwijl anderen ad hoc modellen formuleren, heeft Harvey in de afgelopen decennia de basis gelegd voor een analyse die korte termijnprocessen kan verklaren uit structurele kenmerken en lange termijnontwikkelingen. Harveys analyses hebben zich ook ontworsteld aan de obscuriteit. In een voor wetenschappelijke begrippen ongekend populair filmpje (meer dan 1,7 miljoen keer bekeken op Youtube) geeft David Harvey zijn interpretatie van de huidige crisis. De lezing wordt visueel ondersteund door een cartoonist die op hilarische wijze de grilligheid en gekte van de crisis in beeld brengt, terwijl Harvey rustig en eloquent de dieperliggende oorzaken ontleedt. Hij zet zich af tegen andere verklaringsmodellen die de oorzaak voor de crisis zoeken in de menselijke natuur, de culturele eigenaardigheden van Amerikanen (of, recenter, Grieken), slapende beurswaakhonden of een passieve overheid. Al die verklaringen bevatten wel een kern van waarheid, stelt Harvey, maar ze gaan voorbij aan de kern van het probleem, namelijk dat crises nooit opgelost maar hoogstens verplaatst worden.

Harvey is, net als Marx, specifiek en uitgebreid in zijn analyse van het kapitalisme dan in het ontwikkelen van een alternatief. In 'Limits' komt hij pas in de allerlaatste alinea tot iets van een oproep – "the mutual development of theory and of historical and geographical reconstruction... forms the intellectual crucible out of which new strategies for the sane reconstruction of society can emerge" (p. 451). In zijn toespraak komt hij, alweer helemaal aan het einde, tot de conclusie dat "any sensible person right now would join an anti-capitalist organization." Maar Harvey is dan ook geen agitator en, ondanks zijn rotsvaste socialistische overtuigingen, ook geen

ideoloog. Hij heeft een sterker verlangen, namelijk het doorgronden van het kapitalistische systeem van de zeer lange termijn tot in de kleinste details. Als diagnosticus van het kapitalisme is Harvey onovertroffen.

Justus Uitermark studeerde Sociale Geografie aan de Universiteit van Amsterdam, promoveerde in 2010 op het proefschrift 'Dynamics of Power in Dutch Integration Politics' bij het 'Amsterdam Institute for Social Science Research' en werkt nu aan de afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Literatuurselectie

Harvey, D. (1982) *The limits to Capital*. Oxford, Blackwell.

Harvey, D. (2007) *A brief history of neoliberalism*. Oxford, Oxford University Press.

Harvey, D. (2010) *crises of capitalism*. <http://comment.rsablogs.org.uk/2010/06/28/rsa-animate-crisis-capitalism/>

Uitermark, J. (2004) De geografie verlossen van zijn imperialistische erfenis. *Geografie* Februari 2004.

De toekomst van de 'global city'

AUTEURS Michiel van Meeteren, David Bassens & Tom Storme

FOTOGRAFIE Guida Morais e Castro Ermida

Eén van de invloedrijkste onderzoekers van de rol van ruimte voor de financiële wereld is de Amerikaanse sociologe Saskia Sassen. AGORA sprak met haar over de crisis, de financiële sector en de toekomst van de stad.

Saskia Sassen's 'The Global City', voor het eerst verschenen in 1991, geldt als één van de belangrijkste boeken over de rol van steden in een gemondialiseerde economie. Geïnspireerd door de zich ontplooiende geo-economische constellatie eind jaren tachtig, beschrijft het boek de groeiende rol van Tokio, Londen en New York als commando- en controlecentra in het functioneren van het wereldomspannende financieel kapitalisme. Als de crisis inderdaad een breuk is met de ontwikkeling van de afgelopen decennia, hoe verandert de rol van deze steden dan mee? Bij de inauguratie van het 'Centre for Urban Studies' van de Universiteit van Amsterdam op 12 december 2012 hield Sassen de openingslezing. Tijdens de lezing kwamen de stedelijke oorzaken en gevolgen van de financiële crisis meerdere malen ter sprake, en na afloop had AGORA de gelegenheid met haar over dat onderwerp door te praten.

Lens en versterker

Sassen's lezing gaat vooral over de rol die het stedelijke speelt in haar werk. Hoewel veruit haar beroemdste werk 'The Global City' is, laat ze niet na te benadrukken hoe het stedelijke naargelang het onderwerp en tijdperk minder of meer belangrijke rollen vervult. De stad is voor haar vooral een lens om bepaalde mondiale processen scherp in beeld te krijgen. Tegelijkertijd speelt de stad een autonome rol: het territorium van de mondiale stad werkt als een versterker. Het maakt sociale kwesties zichtbaar en geeft de machtelozen macht. Het is die versterkende functie die de Occupy-bewegingen en de protestbewegingen van de Arabische Lente zo zichtbaar maakt. Het zorgt voor een informele geopolitiek. In haar woorden: "Wanneer 'Occupy Wall Street' hun kampement opbouwt komt het een territorium binnen. Wall Street ligt in de Verenigde Staten, maar is toch vooral het territorium van het mondiale financieel kapitalisme - een

strategisch territorium dat verschillende plekken over de wereld bewoont. Wanneer actievoerders dat territorium bezetten geven ze het een nieuwe betekenis; in dit geval een betekenis ingegeven door logica's van de herverdeling van macht, logica's van rechtvaardigheid. Dit alles geeft de mensen die niet gehoord worden een stem en macht".

'Parasitaire finance'

Volgens Sassen is het daar ook tijd voor. Ze is zeer kritisch over de territoriale functie van het financieel kapitalisme dat zij zelf zo helder beschrijft. Want dat financieel kapitalisme had de afgelopen jaren ook uitgesproken territoriaal momentum. Alle industrieën - zelfs mijnbouw en landbouw, die niets met de stad van doen hadden - moesten in de stad zijn, omdat in die stad de complexe financiële dienstverlening betrokken kon worden wiens snelheid en speculatiemacht essentieel was voor een financialiserende economie. Sassen benadrukt hoe erg parasitair dit systeem is geweest.

"Banken verkopen geld dat ze hebben, financiële instellingen verkopen geld dat ze niet hebben"

Ze stelt dat 'finance' iets heel anders is dan traditioneel bankieren. Scherp gezegd: "Banken verkopen geld dat ze hebben, financiële instellingen verkopen geld dat ze niet hebben". In dat 'niet-hebben' hebben ze een waarde gecreëerd van 54.000 miljard dollar, bijna vijftien maal het wereldwijde bruto product. Dit hebben ze gedaan door alle sectoren in te nemen, en te financialiseren. De crisis is het gevolg van het feit dat er, toen er niets meer te financialiseren viel, grote financiële instellingen zichzelf zijn gaan voeden met allerlei complexe gestructureerde producten. Wat Sassen hierin fascineert is dat de macht die ze nodig hadden om dat voor elkaar te krijgen zo sterk geterritorialiseerd was in die mondiale steden.

Saskia Sassen tijdens de opening van het 'Centre for Urban Studies' in Amsterdam

Over deze antagonistische rollen van de stad, namelijk in het creëren van en het protest tegen de crisis, praten we na afloop van de lezing verder door. Immers, als we haar lijn doortrekken, lijkt de enige logische conclusie dat de rol van de financiële sector de afgelopen jaren veel te groot is geweest. Dit beaamt ze onmiddellijk: "Inderdaad, ik ben altijd kritisch geweest, en als mensen iets anders zeggen dan hebben ze het boek niet gelezen. Bovendien zijn naast mij vele anderen, zoals mijn collega Joseph Stiglitz, ook kritisch over het financiële systeem. We hebben 'finance' nodig, maar slechts in een bepaalde dosis: als je het te ver laat gaan, krijg je wat we nu hebben." Als gevolg van deregulering vanaf de jaren tachtig was de financiële sector in staat om het afgelopen tijdperk te domineren. Volgens Sassen wordt de crisis van het financieel kapitalisme daarom gemakkelijk gezien als een crisis van mondialisering. Dit gaat volgens haar voorbij aan een veelheid van mondialisering: migratie bestaat al duizenden jaren maar het krijgt betekenis door het grotere systeem waarin het gebeurt. Migratie is nu onderdeel van mondialisering, mede door de rol van nieuwe technologieën.

Sassen's visie is optimistisch, waarbij ze duidt op initiatieven die een kans krijgen nu de voorheen hegemonische financiële sector een pas op de plaats moet maken: "Kleine bedrijven en 'fair trade' bijvoorbeeld gaan het beter doen zodra die grote financiële bedrijven in hun handelen beperkt worden; 'big finance' vernietigt alles wat niet in haar agenda past. Als de financiële sector in crisis is, komt er bovendien ruimte voor de grote vragen over honger en ziekte in de wereld en de zich uitdiepende mondiale onrechtvaardigheid. Als het financiële denken primeert, echter, dan domineert het ook ons wereldbeeld, omdat het alle andere sectoren overvleugelt. Met andere woorden, als de crisis de macht van mondiale bedrijven en de speeltuin van de financiële sector beperkt, krijgen andere vormen van het mondiale een kans. Overal in de wereld zijn mensen bezig met een rechtvaardiger wereld." Sassen legt al snel de link naar de huidige Eurozone-crisis: "Ik denk dat Griekenland, Portugal en de

andere probleemlanden in de Eurozone zichzelf gewoon bankroet moeten verklaren. Doe het maar, dat is *nét* het enige dat de financiële sector niet wil." Volgens Sassen willen financiële instellingen dergelijke crisislanden koste wat het kost in het 'systeem' houden, zelfs als ze niet betalen: "Ze hebben Argentinië in 2001 gesmeekt om niet bankroet te gaan. Meer nog, het land mocht zelfs gratis lenen." Volgens Sassen kan het ditmaal anders: "Ik zie mogelijkheden, en ik denk dat mensen klaar zijn om in de mondiale steden dat gevecht aan te gaan."

Stedelijk aanpassingsvermogen

Net daarmee is de rol van de steden volgens Sassen ook in de toekomst nog niet uitgespeeld. Steden hebben volgens haar een belangrijk vermogen om zich aan te passen aan een nieuwe tijd. "Het interessante aan steden is dat er een fysieke kant aan de stad is dat zijn eigen tijdperk overleeft. Ruimte die overbodig is, gaat opnieuw gebruikt worden. Het mirakel van de stad is dat ze republieken en koninkrijken kunnen overleven. Toen ik in de jaren zeventig begon met mijn onderzoek naar de mondiale steden, waren alle banken en verzekeraars New York aan het verlaten. Het was de tijd van het grote bankroet van de stad. In realiteit echter, was de mondialisering in de banksector en daarmee de nog niet zichtbare kern van het financieel kapitalisme zich al aan het ontwikkelen." Dit betekent dat terwijl de statistieken leegloop lieten zien, de volgende fase al was geboren.

"Big finance vernietigt alles wat niet in haar agenda past"

"Met de crisis komt een leegheid die opnieuw gevuld kan worden." Sassen noemt als voorbeeld het hernieuwde bewustzijn over voedselorigine, weerspiegeld in de opkomst van de stadslandbouw. De stad herbergt de sociale ruimte die ervoor zorgt dat een soort 'folklore' gehercodeerd wordt als een belangrijk thema voor collectieve actie: "Mensen worden er enthousiast van, ze bedrijven het, lezen erover, schrijven erover en laten zien dat andere toekomst mogelijk zijn. De taal die mensen gebruiken over een fenomeen verandert de perceptie." Voor Sassen lijkt het duidelijk dat de stad niet alleen de 'strategische articulatie' was van de financiële sector die de wereld in een crisis heeft gestort. In diezelfde ruimte moeten we ook kijken naar de articulatie van de toekomst. Het wegvallen van de dominantie van de financiële sector stelt ons misschien in staat ook die andere dingen te gaan zien.

Saskia Sassen is Robert S. Lynd Professor of Sociology op Columbia University en Centennial visiting Professor op de London School of Economics.

Literatuur

Sassen, S. (2001) *The Global City*, 2nd edition. Princeton & Oxford: Princeton University Press.

Sassen, S. (2006) *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages* Princeton: Princeton University Press.

Sassen, S. (2009) *Too Big to Save: The End of Financial Capitalism*. <http://www.opendemocracy.net/article/too-big-to-save-the-end-of-financial-capitalism-0>.

Interview - Erik Swyngedouw

Crisis van de verbeelding

AUTEURS David Bassens, Michiel van Meeteren & Tom Storme

FOTOGRAFIE Freddy Willems

Zijn stedelijke bewegingen, zoals Saskia Sassen stelt, werkelijk de bron voor een mondiaal alternatief? In een gesprek met AGORA schetst de Belgische geograaf Erik Swyngedouw een aantal ontvullende vergezichten.

Erik Swyngedouw staat bekend voor zijn radicale denken over steden als politieke ruimtes. In zijn analyse van hedendaagse neoliberale samenlevingen valt op dat het politieke in hoge mate afwezig is en in vele gevallen gereduceerd kan worden tot een technisch aspect van goed bestuur. Burgers worden hierbij herleid tot 'stakeholders'. Deze depolitisering is zeer ruimtelijk: steden zijn postdemocratisch geworden. Ze fungeren niet langer als arena's waar een politieke dialectiek opborrelt. Sinds de crisis echter, stellen we vormelijk vast dat steden wel degelijk als ruimtes voor contestatie optreden – getuige de uitgesproken acties van Spaanse 'Indignados', 'Occupy Wall Street', Grieks verzet en talrijke revoluties onder de noemer van de Arabische Lente die een stedelijke component hebben.

AGORA: Betekent dit dat de crisis de stadsarena weer politiek kan maken?

ES: "Ja en nee. Ten eerste is er nooit een directe relatie tussen een economische crisis en mogelijke antwoorden die daarop komen, hetzij stedelijk, Europees, et cetera. We hebben te lang gedacht dat die er natuurlijk uit voortvloeien. Ik geloof daar niet in. De crisis produceert condities waarin dingen mogelijk zijn, maar er is niet noodzakelijk een verband met de geboden antwoorden. Ten tweede ben ik een beetje huiverachtig om de stad als het alfa en omega te zien van waar alles zich afspeelt. Steden zijn weliswaar van uitermate belang, want daar vindt het nieuwe zich uit en probeert het oude zichzelf in stand te houden. Maar het stedelijke is ook niets meer dan een proces van permanente verandering en contestatie."

Henri Lefebvre indachtig zet Swyngedouw zich af tegen wetenschappers - zoals Saskia Sassen of David Harvey - die het stedelijke ingrijpen als het fundament voor een bredere sociaalruimtelijke verandering beschouwen. Stedelijke ruimtes bieden volgens hem enkel de alfa, de plaats waar dingen gebeuren. We moeten in zijn visie voorts voorzichtig zijn stedelijke bewegingen niet te idealiseren, zoals de afgelopen jaren meermaals gebeurd is: velen argumenteerden dat de stedelijke bewegingen een hoopvol signaal geven voor mogelijke democratische veranderingen. Swyngedouw heeft daar sterke bedenkingen bij:

ES: "We zijn enorm diep gezonken. Er is momenteel iets wat ik een aantal jaren terug de 'zero-ground of politics' heb genoemd. Het politieke is totaal verdwenen. Sterk veralgemenend zijn staten en overheden, op welk geografisch schaalniveau dan ook, in hoge mate verworden tot technocratische beheerslichamen. Zij aanvaarden de bestaande configuratie als dusdanig en zien in dat binnen die configuratie een aantal problemen, moeilijkheden en crisismomenten zich voordoen. Als antwoord daarop voeren ze slechts een aantal technische en organisatorische beheersmaatregelen door die die bestaande configuratie aanpast, maar niet wijzigt."

Dit impliceert volgens Swyngedouw dat in vele gevallen het effect van bovengenoemde stedelijke acties, hoewel hoopvol, beperkt blijft tot louter symbolische toegevingen. Met een voorbeeld uit het Verenigd Koninkrijk zet hij dat kracht bij: onlangs werd de bonus van de CEO van de genationaliseerde 'Royal Bank of Scotland' met veel populistisch poeha afgepakt, wat uiteindelijk totaal zinloos is. Volgens Swyngedouw beseffen financiële elites wel degelijk dat hun hegemonisch discours aangekaart wordt.

ES: "Eind januari hadden we de jaarlijkse kermis van de elite die tracht de wereldgeografie naar haar eigen verbeelding in te richten."

Het 'World Economic Forum' (WEF) publiceert elk jaar het 'wereldrisicorapport'. Ditmaal was risico nummer één volgens hen wat ze 'seeds of dystopia' noemen: de combinatie van economische turbulentie en sociale onrust die de winst van mondialisering ongedaan maken. Eigenaardig, want uiteindelijk spreken we slechts over een paar honderd mensen die actie voeren, helemaal geen massabeweging."

Onderliggend aan dit feit is volgens Swyngedouw de ongemakkelijkheid die de elites hebben bij de onduidelijkheid over concrete wensen van de actievoerders.

ES: "De elite kan daar heel moeilijk mee overweg en ik denk dat dat moet worden volgehouden met het oog op het feit dat we met de bestaande beheersstructuren niets kunnen aanvangen. De 'Indignados' zijn hier het beste voorbeeld van: "wij praten niet, we hebben niets met jullie te maken."

AGORA: Buiten de harde kern van 'Occupiers' en 'Indignados' om rijst ook meer algemeen de maatschappelijke vraag of en hoe we het financieel kapitalisme kunnen hervormen zodat het iets nuttigs dient.

ES: "De enige manier om het te hervormen bestaat erin het financieel kapitaal te gaan vermaatschappelijken zodat je maatschappelijke doelstellingen kan realiseren. We hebben onderhand vastgesteld dat een geprivatiseerd kapitalisme niet werkt. Jamie Peck noemt het huidige model 'zombie neoliberalism', waarmee hij doelt op het feit dat niemand het huidige model eigenlijk nog verdedigt. Dit in tegenstelling tot de jaren 1990-2000, toen neoliberalisme beschouwd werd als de enige juiste manier. Nu probeert men met man en macht de bestaande architectuur in stand te houden door links en rechts wat aan te passen, terwijl er geen fundamentele aanpassing in het vooruitzicht ligt en er niemand is die momenteel een alternatief voorstelt."

"We zijn enorm diep gezonken. Het is de 'zero-ground of politics': Het politieke is totaal verdwenen"

Volgens Swyngedouw is de afwezigheid van (het denken over) een alternatief de grootste uitdaging waar we maatschappelijk voor staan. Dit manifesteert zich bijvoorbeeld in de schaal en inslag van huidige 'algemene stakingen' zoals die van 30 januari in België:

ES: "Ten eerste is zo'n staking anders dan een staking in de jaren zestig, want toen lag het land plat. Vandaag staakt in het beste geval 10 procent van de werkende bevolking. Ten tweede staakt vandaag eigenlijk het kapitaal. Er is een Orwelliaanse taalverwarring in het

Erik Swyngedouw

spel. Als er hier of elders gestaakt wordt, is dat om te protesteren tegen de gevolgen van de maatregelen die genomen worden om te zorgen dat de staking van het financieel kapitaal stopt. De crisis van vandaag is ten gronde een liquiditeitsprobleem, waardoor het financiële kapitaal niet meer functioneert of met andere woorden, de continue circulatie van financieel kapitaal binnen de financiële markt is doodgefallen."

Deze staking van het kapitaal komt volgens Swyngedouw niet voort uit de afwezigheid van kapitaal. Integendeel, er wordt gestaakt door de drager van het financieel kapitaal. Men weigert financiële middelen in te zetten door bijvoorbeeld onvoldoende winstverwachtingen. Doorheen de crisis stelt Swyngedouw dan ook vast dat financiële elites er in slagen het publieke belang voor haar eigen belang in te schakelen. Hij noemt dit een zeer pure klassenstrijd. Klassenstrijd dient volgens hem niet begrepen te worden als een strijd tegen de uitbuitingen van het kapitalisme. Integendeel, het is de strijd van de elite om de wereld op sociaal en geografisch vlak in te richten volgens haar eigen wereldbeeld. Swyngedouw stelt bovendien vast dat, nu nog meer dan in de gloriejaren van de mondialisering, de elites – zoals op het WEF in Davos – dit doen zonder veel weerstand te ervaren. Hoewel Occupy-achtige bewegingen een 'angry young men' element in zich dragen, zoekt Swyngedouw een verklaring voor het uitblijven van de politieke en sociale verbeelding in de (neoliberale) socialisatie van de huidige jongere generaties.

ES: "Als ik de reacties - en ik weet niet of die sociologisch representatief zijn - van de jongeren tegen de acties zie, dan houd ik mijn hart vast. Ik maak me eigenlijk niet zoveel zorgen over babyboomers, eerder over de jongere generatie die vaak verbazend conservatief en oncreatief zijn."

Swyngedouw citeert hier de marxistische socioloog Slavoj Žižek, wanneer hij zegt dat de situatie daarom dramatisch is, maar niet ernstig.

ES: "We kunnen niet ernstig nemen wat er momenteel gebeurt. De crisis tart alle verbeelding als je die bekijkt vanuit de perspectieven van wat mogelijk zou kunnen zijn in termen van duurzaamheid, sociale rechtvaardigheid en democratisering. Je moet geen grote visionair zijn om te zien wat er zou kunnen met de middelen die we voor handen hebben. 'The sky is the limit', letterlijk."

Nochtans stelt Swyngedouw vast dat er geen ontplooiing van alternatieven plaatsgrijpt.

ES: "Dingen kunnen, maar het dramatische zit in het feit dat er zeer weinig reëel creatiefs opborrelt. De creativiteit gaat spijtig genoeg naar het bedenken van nieuwe fictieve, financiële instrumenten waar onze beste breinen voor ingeschakeld worden. Daar is de verbeelding aan de macht."

AGORA: Hoe uit zich de afwezigheid van alternatief denken in de huidige Eurozone-crisis?

ES: "De afgelopen jaren is het publieke beheersysteem op elk schaalniveau gestuurd door wat men eufemistisch 'de markten' noemt - een fetisj, een ding dat verondersteld wordt op een doelbewuste wijze te ageren en waar wij van afhankelijk zijn." Politieke krachten verkondigen dagelijks dat hun interventies en activiteiten gedetermineerd worden door de markt. Hij geeft opnieuw België als voorbeeld, waar de markten de kredietwaardigheid van België deden dalen en twee dagen later er een regering en een budget was gevormd. Volgens Swyngedouw komt bovenop de marktlogica het onvermogen van de Europese Unie als goed functionerend schaalniveau en beiden komen samen in Griekenland in de vorm van de afwezigheid van alternatief denken.

ES: "Er wordt constant op twee scenario's gehamerd: Aan de ene kant het dominante, neoliberale scenario waarbij aan de Grieken een reeks maatregelen wordt opgelegd om bij het eliteclubje te kunnen blijven. Dat is het officiële discours van de Europese Commissie, De Europese Centrale Bank en het IMF - de Trojka. Aan de andere kant hangt er een soort zwaard van Damocles boven Griekenland, een uitstoten uit de gemeenschap van de euro en een nationaal bankroet."

Het perverse aan de Griekse situatie is volgens hem bovendien een geografisch-specifiek element van het gedrag van de lokale economische elite.

ES: "Die heeft over de afgelopen twee jaar sinds de crisis een kapitaalvlucht veroorzaakt van circa 650 miljard euro. In London, van woningen en appartementen van meer dan 1 miljoen pond, zijn de grootste groepen kopers Italianen en Grieken. Je kunt dus stellen dat op dit ogenblik een deel van de Griekse economische elite belang bij een failliet heeft. Wat me bovendien absoluut stoort in het Europese debat is ook weer de afwezigheid van alternatieve analyses. Ofwel heb je een devaluatie en de 'drachmatisering' van de Griekse economie waarbij Griekenland uit de eurozone gestoten wordt, of je hebt Naomi Kleins shockdoctrine. Los van het feit dat er geen legale middelen zijn om Griekenland eruit te gooien, is het zeer eigenaardig dat er niemand een argumentatie maakt voor een Grieks bankroet terwijl het in de eurozone blijft, mét alle consequenties die dat zou meebrengen. De afwezigheid van dit idee in Griekenland, zelfs aan linkse kant, getuigt van weinig verbeelding."

"Onze beste breinen worden op dit moment ingeschakeld voor het bedenken van nieuwe, fictieve, financiële instrumenten"

AGORA: Gegeven de dramatische, maar niet ernstige aard van de toestand, welke lijnen dienen wij als geografen dan uit te zetten?

ES: "Eerst en vooral kunnen we niet langer iets doen met substantiële ruimtelijke theorievorming. Verbonden aan vijftig jaar ruimtelijke analyse was de impliciete vooronderstelling dat een goede ruimtelijke theorievorming ons de hefbomen voor ruimtelijke interventie zou geven. De ruimtelijke analyse was niet louter een intellectuele oefening: haar legitimatie was dat ze openingen maakte voor ruimtelijke interventies om problemen aan te pakken. Hier hebben we een theoretische en een politieke fout gemaakt. De theoretische fout is de veronderstelling dat het sociaalruimtelijke functioneren ons de politieke hefbomen geeft of dat politieke actie voortvloeit uit inzicht en kennis. De tweede fout behelst het verwaarlozen van het politieke zelf. Het politieke aspect als onderzoeksobject is vrijwel verdwenen, hoewel daar nochtans een grote noodzaak aan is. We moeten daarom herbronnen en weten dat we voor de opgave staan om de relatie tussen het ruimtelijke aan de ene kant en de immanentie van het politieke te onderzoeken. En we zitten vandaag in een uitgesproken interessante conjunctuur om dat te doen. Om terug te komen op de bewegingen waar we het daarstraks over hadden, wat ze allemaal delen ondanks hun verschillende geografisch context, is dat ze niet voorspelbaar waren en dat je ze niet eenvoudig kunt afleiden uit welke sociale analyse dan ook."

AGORA: Gegeven demografische indicatoren of gegeven een niet met 'wishful thinking' beladen economische analyse van die landen had men wel degelijk tot een dergelijk besluit kunnen komen.

ES: "Ja, achteraf ja. Neem de aanloop naar de val van de Berlijnse Muur. Ik herinner mij midden de jaren tachtig hoe het was met mijn collega's Sovjetspecialisten, die argumenteerden dat sociale verandering zeer moeilijk denkbaar was, gegeven de aard van de politieke en economische configuratie die zo strak en stabiel was. Zes maanden later 'the fucker was gone'. De geassembleerde specialisten - zowel aan de linkerzijde als aan de rechterzijde van het spectrum - bleven volhouden tot een aantal maanden voor het fatale einde dat verandering niet mogelijk was omwille van de aard van het systeem."

"Achteraf kan je natuurlijk altijd argumenteren 'het lag aan a of b...' en het is belangrijk om dat soort analyses te blijven maken. Het pleidooi dat ik hier houd is, ten eerste, om de veronderstelling van een relatie tussen een sociale analyse en politieke activiteiten te ontkoppelen vermits die twee in verschillende domeinen zitten en geen noodzakelijke relatie onderhouden. En ten tweede, dat we meer aandacht moeten besteden aan het politieke, dat altijd ruimtelijk is en dat telkens terugkeert, ondanks de herhaalde aankondigingen van het einde van de politiek."

Swyngedouw argumenteert dat de terugkeer van het politieke niet a priori voorspelbaar is, maar dat er een drietal contouren van vastgesteld kunnen worden: ten eerste is het gelokaliseerd, het komt uit specifieke geografische plaatsen. Hoewel het op verschillende plaatsen kan gebeuren, gebeurt het niet zomaar overall, maar onvermijdelijk op stedelijke plaatsen. Men kiest bijvoorbeeld Wall Street omdat dat het machtscentrum is van de financiële elite. Het tweede belangrijke aspect van het politieke is volgens hem de factor intensificatie. Veel mensen van verschillend pluimage gaan deel uitmaken van dat immanente gebeuren op een zeer intense wijze. Het wordt een spektakel, een soort carnaval. De derde en laatste factor is extensie of verruiming. Dat duidt op het feit dat anderen, die geen deel uitmaken van deze choreografie, solidair worden met de beweging.

Wat volgens Swyngedouw vervolgens getheoretiseerd kan worden, is of en hoe het mogelijk is een politiekgeografische gebeurtenis te vertalen in een politiekgeografisch project zonder revolutie. Met andere woorden: in een duurzaam proces van sociale verandering.

ES: "In het verleden werd democratiserende politiek steeds gedragen door drie elementen: allereerst een politiek subject zoals de arbeiders tijdens de arbeidersstrijd; ten tweede een vorm van politieke organisatie: een partij als het medium; en ten derde een object: de staat die in bezit moest worden genomen om dat proces van emancipatie op langere termijn te verwezenlijken. Het probleem daar is dat geen van die drie assen vandaag politiek performant is. De proletariër, als politiek subject, en de partijvorm zijn dood. Er is

vandaag niets meer aan te vangen met de huidige partijen in termen van politiekparticipatorische veranderingen. De staat als object is ook niet langer performant: als de communistische partij in Griekenland de staat zou willen bezetten, wat zou dat dan uithalen?"

"Naast dit alles is er dringend nood aan een naam voor emancipatorische en democratische verandering. Wat is namelijk de 'signifier' die staat voor het verlangen naar een democratische samenleving? Dit wordt nu totaal omzeild. De enige metaforen die door kritische wetenschappers gegeven worden, zijn negatieve metaforen: klimaatcrisis, milieucrisis, et cetera. Dit geeft het idee dat als we zo verder gaan, het een ramp wordt. Dit alles is een dystopium. Er wordt echter geen enkele poging tot symbolisering ondernomen waarrond ons verlangen dan kan circuleren. Ik bedoel daarmee dat elke metafoor die gebruikt wordt leeg is. De metafoor van het neoliberalisme is zo'n 'signifier', terwijl we niet precies kunnen duiden wat het is, maar het wel een duidelijk verlangen van de elite om de wereld op een bepaalde manier in te richten belichaamt. Vandaar de nood aan verbeelding, terwijl er vandaag een totale verkramping en afwezigheid van durf om potentiële symbolische dingen voor te stellen in voege is. Er moet dringend een poging ondernomen worden om een woord te vinden dat uitdrukking geeft aan het verlangen voor solidariteit. Het verlangen naar een democratische, solidaire, duurzame samenleving is het geloof in de praktische realisering daarvan. Dat kan ik niet bewijzen, ik heb daar geen staalharde, wetenschappelijke basis voor. Dat is zuiver een geloof. Niet meer of niet minder dan het geloof dat een democratie gebaseerd is op het geloof dat we allemaal gelijk zijn."

Erik Swyngedouw (Erik.Swyngedouw@manchester.ac.uk) is professor Geografie aan de 'School of Environment and Development' van de Universiteit van Manchester.

Literatuurselectie

- Klein, N. (2007) De Shockdoctrine: De Opkomst van Rampenkapitalisme. Breda: De Geus.
- Peck, J. (2010) Zombie neoliberalism and the ambidextrous state, *Theoretical Criminology* 14, nr. 1, pp. 104-110.
- Swyngedouw, E. (2009) The zero-ground of politics: Musings on the post-political city, *New Geographies* 1, pp. 52-61.
- Swyngedouw E. (2011) Interrogating post-democracy: Reclaiming egalitarian political spaces, *Political Geography* 30, nr. 7, pp. 370-380.
- Swyngedouw, E., F. Moulaert en A. Rodriguez (2003) *The Globalized City*. Oxford: Oxford University Press.
- World Economic Forum (2012) *Global Risks 2012*, <http://www.weforum.org/reports/global-risks-2012-seventh-edition>.

Brief uit het bedrogen land

AUTEUR Joanna Tsoni

FOTOGRAFIE Yiannis Biliris

VERTALING Michiel van Meeteren, Tom Storme & David Bassens

Ik woon in een land dat geteisterd wordt door catastrofes. Politieke, sociale en economische rampen stapelen zich niet alleen op, ze maken deel uit van elkaar, ze botsen en ze versterken elkaar. De ene uit zich door de ander te voeden. Toch is deze historische momentopname niet méér een ramp dan de weken, maanden en jaren die eraan vooraf gingen, en alle kleine, onopvallende dagelijkse catastrofes die ons hierheen brachten.

In dit land is er maar één gespreksonderwerp en dat is 'de crisis'. Burgers leven hier aan hun televisiescherm gekluisterd en maken zich meer zorgen over hoe wereldleiders en deskundigen opstaan en wat hun humeur zal zijn, dan dat ze zich hetzelfde afvragen over hun kinderen of geliefden. Mijn vader kan je in één adem de exacte data van de laatste eurotoppen vertellen, maar aarzelt enkele seconden wanneer hij mijn verjaardag voor de geest wil halen. Mijn moeder kleeft aan de televisie, schakelend tussen nieuwsprogramma's; er wordt toch nauwelijks iets anders uitgezonden. Ze houdt nauwgezet notities bij over hoe de wetten en regels veranderen van dag tot dag. Ik kan het hen niet kwalijk nemen: ik weet dat het eerder een kwestie is van rust zoeken dan van onverschilligheid.

Omdat ik in dit land woon, word ik overal gevraagd hoe het leven hier voelt. Hoewel ik mijn best doe daar een eerlijk antwoord op te geven, ben ik meestal te onthutst om er één te vinden. Recent kwam ik tot de verschrikkelijke vaststelling dat ik de woordenschat, de grammatica en de syntaxis hiervoor mis. Hier leven heeft me de afgelopen drie jaar gedwongen om koortsachtig opnieuw de basis van taal en logica te leren. Met een rode pen doorloop ik het woordenboek van het dagelijks leven om meedogenloos alles aan te passen wat ik voor vanzelfsprekende kennis hield. Ik kwam er bijvoorbeeld achter dat alles wat ik hoorde uit officiële bronnen en de monden van politici eigenlijk maar één ding betekende: het tegenovergestelde. Ik realiseerde me dat het woord 'crisis' geen hoofdletter behoeft om de serieusheid van de zaak in de verf te zetten: een kleine 'c' is voldoende, iedereen weet waarover het gaat. Bovendien is 'crisis' geen enkelvoud, zoals ik vroeger dacht; het is een meervoud. Er zijn net zoveel crises als er families of individuen zijn. Denk ook niet dat het een statisch, levenloos begrip is. Nee, onze crises zijn levende, ademende, belichaamde entiteiten. We proeven, zien en ademen elkaars crises als mufte lucht in een gesloten ruimte. Mijn crisis loopt over in die van jou en die van mijn burens trapt me op mijn tenen. Het wordt een manier van leven en ze krijgen allerlei voornaamwoorden: 'mijn crisis, jouw crisis, zijn of haar crisis'. Iedereen breidt een eigen versie van de crisis, elke dag opnieuw.

Ik woon in een land waar de jongste en slimste mensen uit wegbloeden en waar de achterblijvers leeggezogen worden. Het is een land waar de 'haves' al decennialang met gouden lepels eten en de 'have-nots' tinnen lepels met gaten krijgen. Met die lepels worden ze gekweld zoals Tantalus in blijde onwetendheid: ze wilden eten, drinken en lachen zoals de elite, maar blijven nu hongerig en onbevredigd achter. Het is een land wiens politieke elite, geconstipeerd en opgeblazen, nu verkondigt dat we 'allemaal samen aan tafel gedineerd en gefeest hebben. We hebben het eten samen opgesoupeerd'. Een land dat mij bij mijn geboorte een gebroken roeispaan gaf. Daarmee navigeerde ik mij door twintig jaar onderwijs in haar nationale instituties. Pas op een buitenlandse universiteit kwam ik erachter dat ik zonder de juiste vaardigheden en zonder een werkend kompas, verloren rondreed in de open zee, in cirkeltjes om mezelf peddelend.

Ik leef in een land waar het merendeel van de bevolking in de jaren tachtig geloofde in het verhaal van Europeanisering, modernisering en verstedelijking 'zoals het hoort'. Zonder duidelijke blauwdruk, zonder een heldere langetermijnvisie, zonder toegewijde en geschikte politici. Een land dat - ook op het platteland - neerkeek op de landbouw, handwerk en technisch onderwijs. Nu woont zeventig procent van de bevolking in verstikkende steden. Een volledige generatie van overgekwalficeerde jongeren kan geen uitweg vinden uit de dodelijke spiraal van verlamme werkloosheid, falende bedrijven en bijtende bezuinigingen. Zelfs als zij de noodzaak zouden begrijpen om zichzelf om te scholen en de verstikkende stad achter zich te laten dan nog zouden ze nergens heen kunnen. Het land van hun voorouders is verkocht om de stedelijke, 'hogere middenklasse'-levensstijl van de jeugd te bekostigen. Bovendien verdween met het heengaan van een oudere generatie landbouwers vandaag de kennis en de kunde om het land te bewerken.

Dit land voelt de weeën en stuip trekkingen van een veelzijdige crisis, die zich als een tumor door alle lagen van de samenleving uitzaait. Het is een financiële, sociale, culturele, maatschappelijke en politieke noodtoestand die ons opdraagt onze meest sociale en maatschappelijke basisverworvenheden op te geven om de financiële waarden hoog te houden. De dominantie van het financiële systeem waarrond het flinterdunne schrikbeeld van onze wereld is geconstrueerd mag onder geen beding in twijfel getrokken worden. Onze recente geschiedenis is een geschiedenis van excessieve privatisering, niet alleen van de economie maar ook van de samenleving: deze economische privatisering en het bloeien van haar structuren en instituties zou

onmogelijk geweest zijn zonder de complete privatisering van onszelf en ons leven. We worden richting gegeven door het creëren van individuele dromen en verlangens en worden op die manier beschouwd als consumenten, eerder dan burgers. En de meerderheid geloofde in dit verhaal. Zij houden vandaag enkel nog de weinige resten van deze giftige imitatie van de Amerikaanse droom vast. Terwijl de aspiraties van onze wanhopige samenleving verdampen, wordt de droom van welvaart vermorzeld door de principes van de markteconomie.

Ik woon in het land dat de democratie heeft uitgevonden, maar die democratie is verworpen tot lege proclamatie. Mijn land was veertig jaar geleden een dictatuur. Toen werd elke politieke moord een zelfmoord genoemd. Vandaag, in mijn land, is elke zelfmoord een politieke moord. Mensen sterven een eenzame dood in anonieme slaapkamers of schuren, of in het midden van onze drukste pleinen, tussen de massa mensen die naar hun werk gaan in de morgen. Zij knopen hun laatste knoop, draaien de dop af van hun fles rattenvergif, planten een kogel tussen hun ogen 'om geen extra schulden aan hun kinderen achter te laten'. Zoals Dimitris Chrystoulas deed, en Savvas Metikidis, en zoals wekelijks meer dan tien mensen doen in dit door de crisis besmeurde land. Zij laden door de aantekeningen in hun zakken de rest van ons op met een onvermijdelijke schuld. Een schuld die slechts ingelost kan worden door actie te ondernemen.

De dominantie van het financiële systeem waarrond het flikkerende schrikbeeld van onze wereld is geconstrueerd mag onder geen beding in twijfel getrokken worden

Ik loop door de straten van mijn hoofdstad en ontwijk de bergen vuilnis en dure auto's. Beide lijken de laatste restanten van een weelderige levensstijl, die hier blijkbaar nog schaamtelos verdedigd moet worden. Tegelijkertijd broeit er iets nieuws in de etterende onderbuik van deze metropolis. Ik ploeter door steegjes en winkelstraten die stinken naar parfum, urine en traangas. Aan de rand van de weg bloeien citrusbomen en stampen daklozen geïmproviseerde krotten uit de grond. De marmeren trappen van overheidsgebouwen worden bezet door junkies, de bankjes op grote pleinen door families van illegale immigranten. Inwoners lopen ondergedompeld en verward in een niet te ontcijferen geografie van chaos, waar het asfalt bezaaid ligt met stenen. Ze vormen een onleesbare brailletekst over de laatste, vreedzame demonstratie die escaleerde in een gewelddadig optreden en uiteengedreven werd met chemicaliën. We hebben ons overgeleverd aan een draaikolk die steeds sneller gaat draaien. We wonen in een vacuüm, in een quarantaine waar we behandeld worden voor één of andere endemische, besmettelijke ziekte. We liggen aan het infuus op de palliatieve afdeling, terwijl de experts ons nog een week geven, twee weken, misschien nog een paar maanden. Zo leven wij ons leven.

Ik leef in Athene en er is niets nieuws te zeggen over mijn land. Niets dat anderen, beter gepositioneerd en met meer wijsheid in pacht, niet al uitgebreid uitgedroogd en geanalyseerd hebben. Het zijn alleen de simpele en heldere observaties die ik op mijn huid voel die ik kan schetsen. Maar in mijn dromen brandt mijn ziel in de vlammen van een nieuw bewustzijn. In mijn kleinste acties en in de woorden die ik zachtjes uitspreek onder groepjes vrienden herontdek ik mijn zijn. Het is geen zelfgenoegzaamheid, het is gewoon dat ik niet meer geloof in welke andere universele waarheid dan ook, noch dat ik kan speculeren over de toekomst. Men zegt dat een crisis een tijd is waar het oude dood is, maar het nieuwe nog niet geboren kan worden. Dit is ongetwijfeld waar we vandaag staan.

Ik kom uit Griekenland, een land dat opeens de reputatie heeft één van de meest roekeloze naties van onze tijd te zijn. Een oneerlijk, fiscaal onverantwoordelijk en bijna crimineel probleemkind van het Westen, dat nu een wereldwijd domino-effect in gang kan zetten. Ik blijf achter met een droge mond, een knagende maag en een overmeesterend gevoel van het onbekende, maar ik zal niet opgeven. Antonio Gramsci's woorden over het 'pessimisme van het

intellect en het optimisme van de wil' galmen na in mijn oren. We zijn geboren in een systeem dat gebouwd is op de notie van schaarste en angst en dat om te overleven steeds meer angst en schaarste genereert. Maar er moet een alternatief zijn. We moeten alleen maar voldoende verbeelding hebben om uit te zoeken wat dat andere systeem inhoudt.

In mijn land is het noodzakelijk om enerzijds burgerlijk engagement en democratie te herstellen, en anderzijds alternatieve organisatievormen en oplossingen te vinden. We moeten meer flexibele, meer egalitaire systemen verzinnen, met meer ruimte voor betekenisvolle rollen en zeggenschap voor iedereen. Er moet een nieuw gevoel van samenhang en participatie gecreëerd worden. We moeten opnieuw elkaars vertrouwen winnen en met elkaar durven improviseren.

De crisis heeft barsten in de kern van het sociale blootgelegd: individualisering, fragmentatie van belangen en synergie enkel en alleen uit monde van winst

Dit is mijn crisis en die van mijn medeburgers. Ik weiger mij er zomaar in te wentelen. Hoewel ik werkloos ben, blut en met nauwelijks enige vooruitzichten, voel ik mij desondanks geprivilegieerd. Dit is het land waar ik ben geboren en opgegroeid, een plek waar ik van hou, nog altijd. Onze tijden zijn ongekend en wij zijn pioniers. Wat wij doen en hoe wij met onszelf en anderen omgaan in deze crisistijd is het enige wat uitmaakt als het straks over is. De oude waarden bezwijken, dit is een fantastische morele kans. We hebben niet enkel het recht te kiezen, we hebben ook de plicht. Waar het om gaat is dat wij kunnen en moeten kiezen hoe de toekomst zal zijn, omdat het bestaande systeem, dat zich schijnbaar versterkt, uit zijn voegen barst. De crisis heeft barsten in de kern van het sociale blootgelegd: individualisering, fragmentatie van belangen, synergie enkel en alleen uit monde van winst, de privatisering van de publieke ruimte, het gebrek aan een begrijpelijke oplossing, de blinde vlekken van angst in ons gezichtsveld en perceptie.

We moeten een diepe en kritische analyse durven maken over onze genestelde werkelijkheid, zowel collectief als individueel, met alle pijn die het met zich meebrengt. We moeten wederom onder ogen zien dat de wereld gemaakt wordt door menselijke actie en dat ze dan ook door menselijke actie aangepast kan worden. We moeten solidariteit weer tot leven wekken in een verminkte neoliberale wereld die alle hoeken en kanten in westerse samenlevingen en daarbuiten reeds verzadigd heeft. Uiteindelijk is het de geest die meer uitmaakt dan macht, of die macht nu uit de loop van een pistool komt of door uitpersing van bankiers en de hen serverende politici.

Terwijl de geschiedenis zich verder ontvouwt, moeten we ervoor kiezen betrokken en bewust te zijn bij het leven. Hoe klein de keuze ook is, er is altijd een keuze. Zelfs in het vooruitzicht van het onvermijdelijke, zelfs wanneer we zullen sterven, kiezen we onze eigen acties en bijhorende betekenissen. We zijn altijd betrokken, zelfs als we dat niet beseffen. We moeten de conversatie en discussie gaande houden en meer dan ooit streven om verschillende stemmen te laten horen. We moeten ruimte bieden voor erkenning, creativiteit en respect voor verschil en tegenstelling. We moeten opstaan en omgaan met het feit dat er constellaties van altruïsme en solidariteit mogelijk zijn. Nietzsche heeft verklaard dat 'hij die een waarom heeft om te leven bijna elke hoe kan doorstaan'. Om zijn woorden te parafraseren: het is tijd dat we onze hoe's opgeven en zoeken naar een waarom. Het is tijd om samen te komen, samen te blijven en op te komen om doel, betekenis, betrokkenheid, gemeenschap en affectie - niet individueel en privé, maar publiek en burgerlijk - te heruitvinden.

Joanna Tsoni (joanna.tsoni@ysmedia.org) studeerde Metropolitan Studies aan de UvA. Ze werkt als freelance sociaal wetenschapper in Athene en heeft de NGO YsMedia opgericht. YsMedia heeft als doel om jongeren academische, creatieve en sociale vaardigheden bij te brengen die hen in staat stellen hun toekomst en die van hun gemeenschap vorm te geven.

Homoseksuelen trekken naar de stad

AUTEUR Bram Van den Broeck

FOTOGRAFIE Darquati (Flickr)

Net als in vele andere westerse regio's lijkt in Vlaanderen een plattelandsvlucht van homoseksuelen voor te komen. Heteronormativiteit en stereotypering op het platteland en een homoseksuele identiteit in de steden lijken hiervan de belangrijkste oorzaken te zijn. Homoseksuele buurten komen in Vlaamse steden echter niet voor.

De sociale, politieke en economische context van stad en platteland is duidelijk verschillend. Een urbane context lijkt voor homoseksuelen gunstiger dan een rurale context. Welke factoren hierbij een rol spelen, werd bekeken in het verkennend onderzoek dat in dit artikel besproken wordt.

Onderzoeken over homoseksualiteit vinden hun oorsprong in de jaren zeventig in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Nederland, Denemarken en Duitsland volgden in de jaren tachtig, terwijl in Vlaanderen pas vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw kwantitatief onderzoek verricht werd door auteurs als Vincke, Stevens, Deawaele en Cockx. Zij publiceerden voornamelijk beleidswetenschappelijk onderzoek, met als doel discriminatie tegen te gaan. Toch blijven tal van thema's met betrekking tot homoseksualiteit in Vlaanderen onderbelicht, zoals religie, migratiepatronen, gezin van herkomst en levensgebeurtenissen in relatie tot homoseksualiteit.

Na een analyse van artikelen voornamelijk afkomstig uit Angelsaksische literatuur werd in dit verkennende onderzoek nagegaan of de in de literatuur genoemde factoren die ertoe leiden dat homoseksuelen van het platteland migreren naar de stad ook voorkomen in Vlaanderen. Naast wetenschappelijke literatuur is in dit onderzoek gebruik gemaakt van meer informele bronnen zoals websites van Vlaamse holebi (homo, lesbisch, bi)-organisaties. Indien bijvoorbeeld het bestaan van bars en clubs als oorzaak beschreven werd in internationale literatuur, werd eerst bekeken of er op dit punt

literatuur bestaat over Vlaanderen en vervolgens werd gekeken naar websites die melding geven over het bestaan van deze bars. Op basis van grondig onderzoek van deze websites konden een aantal tabellen worden samengesteld waarin wordt verduidelijkt in hoeverre homoseksualiteit een stedelijk fenomeen is in Vlaanderen.

De homoseksuele plattelandsvlucht

In de internationale literatuur worden verscheidene redenen genoemd waarom homoseksuelen het platteland verlaten en de urbane context opzoeken. Deze redenen zijn onder te verdelen in push- en pullfactoren.

Een belangrijke pushfactor voor homoseksuelen om het platteland te verlaten, is de heteronormativiteit die sterk tot uiting komt op het platteland. Bij heteronormativiteit beschouwt men heteroseksualiteit als de norm waar alle andere relatievormen aan gespiegeld worden. Onderzoek van onder andere Little toont aan dat heteronormativiteit veel sterker aanwezig is op het platteland. Little bewijst dit aan de hand van sociale projecten binnen de media (bijvoorbeeld de analyse van het programma 'Bachelor's Balls' waarbij een boer een vrouw zoekt, die de rol vervult van de helpende hand bij het opbouwen van de 'family farm'). Ze concludeert in haar onderzoek dat er een sterke associatie bestaat tussen de rurale drang om te overleven en de conventionele rollenpatronen bij mannen en vrouwen. Op die manier wordt de link gelegd tussen dat wat 'natuurlijk' is en de heteronormatieve identiteit.

Ook de nefaste stereotypering van homoseksuelen is sterk aanwezig op het platteland. Deze stereotypering wordt gevoed door mensen die traditionele waarden hoog in het vaandel dragen. Homoseksuele jongeren woonachtig op het platteland ervaren bijvoorbeeld het schoolgaan vaak als een stressvolle periode omdat er nauwelijks gesproken wordt over de homoseksuele seksualiteit tenzij op ridiculariserende - lees stereotyperende - manier. Stereotypering maakt dan ook dat homoseksuelen zich vaker als inferieur beschouwd voelen. Bovendien lijdt heteronormativiteit en stereotypering op het platteland er vaak toe dat homoseksuelen zich geïsoleerd voelen. Om hun individuele welzijn te optimaliseren zullen zij daarom mensen opzoeken met een zelfde achtergrond: een vlucht naar de stad is dan een logische stap.

Naast de pushfactoren op het platteland heeft een stedelijke omgeving voor homoseksuelen verschillende pullfactoren. Vooreerst fungeert de stad als een plaats waar een sterke homoseksuele identiteit heerst. Deze identiteit kan gevormd worden op verschillende manieren en uit zich in verschillende vormen zoals toneelgroepen, zelfhulpgroepen, AA-groepen die uitsluitend opgericht worden voor homoseksuelen, et cetera. In verschillende steden ontstaat de homoseksuele identiteit door homoseksuele buurten. Deze buurten worden gekenmerkt door een vastgoed- en consumptiemarkt die uitsluitend gericht is op homoseksuelen. Het gaat hier om shops, bars en clubs die zich ten dele of geheel toewijden aan de homoseksuele gemeenschap.

Een andere vorm van homoseksuele identiteitsvorming heeft te maken met de onderdrukking van deze groep. Zowel in de stad als op het platteland uit deze onderdrukking zich in verscheidene

vormen van agressie. Deze onderdrukking leidt tot een solidariteitsgevoel dat de homoseksuele identiteit in de stad versterkt. Er is weerstand van de homoseksuele gemeenschap tegen de dominante vorm van seksualiteit in de maatschappij, namelijk de heteroseksuele vorm. Deze weerstand uit zich in parades en shops, waar de homoseksuele identiteit overdreven wordt tentoongespreid.

Een laatste factor die van invloed is op de vorming van de homoseksuele identiteit is de politieke macht die vergaard wordt door de homoseksuele gemeenschap binnen de stad. Deze politieke macht kan leiden tot het verkrijgen van gelijke kansen voor homoseksuelen en kan eveneens leiden tot het wegwerken van discriminatie.

Naast de homoseksuele identiteit binnen de stad, vormt de aanwezigheid van seksuele markten voor homoseksuelen een tweede belangrijke pullfactor. Deze markten worden gedefinieerd als plaatsen waar seksuele interacties mogelijk zijn, zoals sauna's, restaurants, shops, bars, clubs met darkroom en cruisingplaatsen, zoals parken en openbare toiletten. homoseksuelen worden meer dan heteroseksuelen gekenmerkt door het opzoeken van anonieme, seksuele interacties. Men dient echter een onderscheid te maken tussen seksuele markten voor homoseksuele mannen en homoseksuele vrouwen. lesbiennes zijn minder snel geneigd losse, anonieme seksuele contacten op te zoeken dan homo's, waardoor ze ook minder de neiging hebben het platteland te verlaten.

Kortom, de voornaamste pushfactoren zijn heteronormativiteit en stereotypering op het platteland. De pullfactoren zijn de homoseksuele identiteit in de steden en de aanwezigheid van seksuele markten.

Shops, bars en clubs toegewijd aan de homoseksuele gemeenschap: Boris Boy, Brussel

Het internet wordt wel eens bekeken als afremmende factor voor de aantrekking van de stad. Door het internet verbinden mensen zich immers sneller met elkaar zonder daarbij fysiek in contact te komen, waardoor de stad als ontmoetingsplaats minder nodig is. Toch moet opgemerkt worden dat het internet uitsluitend gebruikt wordt om het eerste contact te leggen. De uiteindelijke ontmoeting tussen homoseksuelen doet zich voornamelijk toch voor in de stad, waardoor de stelling van de stad als centrum van de seksuele markt voor homoseksuelen niet weerlegd kan worden.

Heteronormativiteit en stereotypering van homoseksuelen leidt ook in Vlaanderen tot een plattelandsvlucht

Geldt dit ook voor Vlaanderen?

Ook in Vlaanderen kan men spreken van een heteronormatieve maatschappij. Vincke en Stevens tonen aan dat angst om uitgestoten te worden in de vriendenkring, angst op het missen van promotie en angst voor negatieve reacties in het algemeen maken dat homoseksuelen ook in Vlaanderen veel moeite ondervinden om uit de kast te komen. Deze angst leidt ertoe dat homoseksuele jongeren zich in Vlaanderen niet snel zullen uiten. 75 procent van de homoseksuele jongeren in Vlaanderen bekend eerst heteroseksuele relaties te hebben gehad, vooraleer men met homoseksuele relaties begon, vooral vanwege de druk aanvaard te worden of te blijven door de rest van de heteronormatieve maatschappij. Van de homoseksuelen boven 40 jaar geeft 60 procent toe dat men zijn homoseksualiteit liever verborgen houdt, dan te leven in schaamte naar de heteronormatieve maatschappij toe. Aan de hand van zulke cijfers kan men concluderen dat ook Vlaanderen nog steeds bevolkt wordt door een maatschappij volgens het heteronormatief model. Dit heteronormatief model, zoals reeds eerder vermeld, kan leiden tot een vlucht van homoseksuelen van het platteland naar de stad. Dit omdat de heteroseksuele normen en waarden in de grootstad minder sterk tot uiting komen dan op het platteland.

Volgens Pelleriaux is ook stereotypering aanwezig in Vlaanderen. Hij constateert dat in Vlaanderen tal van factoren een invloed hebben op deze stereotypering. Zo is de sociale achtergrond van diegene die stereotypeert bijvoorbeeld van belang. Zo zullen mensen afkomstig uit een gezin waar vader en moeder lager geschoold zijn sneller homoseksuelen stereotyperen dan wanneer ze afkomstig zijn uit een gezin waar beide ouders hooggeschoold zijn. Ook zullen homoseksuelen sneller gestereotypeerd worden wanneer men in een omgeving is waar meer mannen dan vrouwen zijn, omdat mannen doorgaans homoseksuelen sneller stereotyperen dan vrouwen. Dit komt omdat mannen meer vasthouden aan het traditionele rollenpatroon. Pelleriaux's belangrijkste bevinding hierbij is dat deze stereotypering ook in Vlaanderen sterker tot uiting komt op het platteland.

In de volgende stap wordt nagegaan welke factoren die volgens de literatuur kunnen leiden tot de vorming van een homoseksuele identiteit aanwezig zijn in de Vlaamse stad. In Vlaanderen is zowel sprake van onderdrukking van homoseksuelen, als van weerstand van homoseksuelen tegen de dominante vorm van seksualiteit. Deze onderdrukking leidt in vele gevallen tot discriminatie in de vorm van verbale en fysieke agressie, wat weer tot een verhoogde homoseksuele identiteitsvorming leidt. De weerstand van homoseksuelen in de stad tegen de dominante vorm van seksualiteit heeft ook in Vlaanderen een verhoogd homoseksueel identiteitsgevoel als gevolg. Voorbeelden van Vlaamse parades en shops die de weerstand uiten tegen de dominante vorm van seksualiteit zijn zichtbaar in tabel 1.

Activiteit	Brussel	Antwerpen	Gent	Andere
Shops	3	7	1	2
Festiviteiten	Belgian Pride	Antwerp Pride	-	-

Tabel 1: Shops en parades gericht op homoseksuelen in Vlaanderen

Deze tabel toont in de eerste plaats aan dat de weerstand tegen de dominante vorm van seksualiteit voornamelijk is gevestigd in de grootsteden. Zo zijn er bijvoorbeeld elf shops die gericht zijn op een homoseksueel publiek aanwezig in de drie grotere Vlaamse steden, terwijl slechts twee shops aanwezig zijn in de kleinere, meer landelijke Vlaamse steden (namelijk Hasselt en Herentals). Op basis hiervan wordt verondersteld dat ook in Vlaanderen de homoseksuele identiteit meer present is in steden dan op het platteland. Wat tevens opvalt is het hoger aantal shops in Antwerpen in vergelijking met Brussel. Dit kan betekenen dat in Antwerpen de weerstand in grotere mate de vorm is van een homoseksuele identiteit. Toch mag men hierbij niet uit het oog verliezen dat de 'Belgian Pride' een Brussels fenomeen is dat meer politiek en internationaal aanzien heeft dan de 'Antwerp Pride'.

Homoseksuelen migreren naar steden, maar daar vestigen ze zich niet allen in dezelfde buurt

Zoals eerder besproken is identiteitsvorming onder homoseksuelen ook gerelateerd aan het vergaren van politieke macht. Ook in de Vlaamse context kan de homoseksuele gemeenschap politieke macht vergaren teneinde gelijke kansen voor homoseksuelen te verkrijgen en discriminatie van homoseksuelen weg te werken. Het meest populaire forum in deze context is 'Cavaria', die de politieke belangen van holebi's verdedigt en haar hoofdzetel heeft in Antwerpen.

Wat opvalt in de context van identiteitsvorming onder homoseksuelen in Vlaanderen is dat de homoseksuele identiteit niet gevormd wordt door het bestaan van homoseksuele buurten in de steden. Wel zijn er buurten in Vlaamse steden waar zich verhoudingsgewijs meer clubs of bars bevinden die gericht zijn op homoseksuelen, maar nergens in Vlaamse steden is er een consumptie -of vastgoedmarkt te bemerken die uitsluitend gericht is op deze groep, zoals bijvoorbeeld wel het geval is in Parijs (Marais). homoseksuelen migreren dus naar steden, maar eenmaal daar aangekomen vestigen ze zich niet allen in dezelfde buurt. Dit heeft te maken met de kleinere omvang van de steden in Vlaanderen in vergelijking met andere landen zoals de Verenigde Staten. Deze minder grote omvang laat het ontstaan van een exclusieve homoseksuele buurt niet toe. In Vlaanderen is er wel sprake van seksuele markten gericht op homoseksuelen in steden, welke zichtbaar worden in de vorm van cruisingplaatsen, bars, clubs, hotels, en sauna's. Tabel 2 maakt duidelijk dat in de Vlaamse steden de seksuele markten beduidend groter zijn dan op het Vlaamse platteland. In de Vlaamse grootsteden zijn 156 faciliteiten voor homoseksuelen aanwezig, die volledig of ten dele gericht zijn op het hebben van seksuele interacties. In de kleinere Vlaamse steden (waaronder Oostende, Brugge, Leuven, Hasselt en Kortrijk) zijn dit er 64. Dit wil zeggen dat 71 procent van de faciliteiten die leiden tot seksuele contacten onder homoseksuelen zich bevinden in de steden, ten opzichte van 29 procent in de kleinere en landelijke steden. Brussel neemt als grootste stad het voortouw: 33 procent van alle facilitei-

Boys Boudoir, Brussel

Aard	Brussel	Antwerpen	Gent	Kleinere steden (5)	Landelijke steden/ gemeentes
Bars/Clubs	44	34	14	30	14
Hotels/B&B	14	4	4	5	2
Restaurants	5	13	3	2	4
Shops	3	7	1	1	1
Sauna's	6	3	1	3	2
Totaal per categorie	72	61	23	41	23
Totaal	156			64	

Tabel 2: De seksuele markt voor homoseksuelen in de verschillende Vlaamse steden en gemeentes

ten ligt in Brussel. Op de tweede plaats komt Antwerpen, met 28 procent van de faciliteiten. Opvallend is het lage aandeel voor Gent in verhouding tot Antwerpen en Brussel: slechts 10 procent van de faciliteiten ligt in Gent. Dit wijst op een minder bruisende seksuele markt in Gent in vergelijking met Antwerpen en Brussel. Hiernaast blijkt dat 19 procent van de faciliteiten zich in de kleinere Vlaamse steden bevindt. Hierbij dient men wel de kanttekening te maken dat deze 19 procent een sommering is van de vijf kleinere steden in Vlaanderen. Dit geldt eveneens voor de categorie van landelijke steden en gemeentes, wat het grote aandeel aan faciliteiten in de steden in vergelijking met de meer landelijke en kleinere steden, verder benadrukt.

Conclusie

Het is duidelijk dat ook in Vlaanderen tal van factoren aanwezig zijn die – volgens de internationale literatuur – homoseksuelen ertoe zouden aanzetten om het platteland te verlaten voor de stad. Zo is er in Vlaanderen sprake van heteronormativiteit en stereotypering op het platteland, alsook van het bestaan van een homoseksuele identiteit in de Vlaamse steden. Deze identiteit wordt gevormd door onderdrukking en weerstand van de homoseksuele gemeenschap, de politieke macht die deze gemeenschap vergaard heeft en het bestaan van seksuele markten. Ondanks verschillen tussen de Vlaamse steden en het ontbreken van duidelijke homoseksuele buurten, lijkt dit verkennend onderzoek aan te tonen dat Vlaamse homoseksuelen hun toevlucht zoeken tot de stad. Verder kwantitatief of systematisch kwalitatief onderzoek kan hierover meer uitsluitsel geven.

Bram Van den Broeck is sociaal geograaf (bram.vandenbroeck@hotmail.com). Dit artikel is gebaseerd op zijn masterproef uit de opleiding Geografie (Universiteit Gent, 2009-2010).

Literatuurselectie

- Cockx, F. (2004) Biografisch Leren van homoseksuelen in Pedagogisch Perspectief. Leuven: Universitaire pers.
- Schroeder, K. (2004) Race and Construction of Same-Sex Markets in Four Chicago Neighborhoods. In: E.O. Laumann, S. Ellingson, J. Mahay, A. Paik & Y. Youm (red.) The Sexual Organization of the City. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 93-123.
- Knopp, L. (2007) From Lesbian to Gay to Queer Geographies: Pasts, Prospects and Possibilities. In: G. Brown, J. Lim & K. Browne (red.) Geographies of Sexualities: Theory Practices and Politics. Chichester: Ashgate, pp. 21-29.
- Little, J. (2002) Rural Geography: Rural Gender Identity and the Performance of Masculinity and Femininity in the Countryside. Progress in Human Geography 26, nr 5, pp.665-370.
- Pelleriaux, K. (2008) Stereotypering van Holebi's in het Secundair Onderwijs. PSW-papers. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, 29 blz. (<http://webhost.ua.ac.be/psw/pswpapers/PSWpaper%202003-08%20pelleriaux.pdf>)
- Vincke, J., A. Dewaele, W. van den Berghe & N. Cox (2006) Discriminatie van Holebi's op de Werkvloer: Over Inkomensverschillen, Sectorsegregatie en het Roze Plafond. Brussel/Gent: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Cel Gelijke Kansen/Universiteit Gent – Vakgroep Sociologie.

Kunst, woningcorporaties en de stad

AUTEURS Lévi Maria Smulders & Martin Zebracki

FOTOGRAFIE Lévi Maria Smulders

Dat woningcorporaties kunst en cultuur als sociaal-ruimtelijke instrumenten inzetten is een opvallende tendens in Nederland. Zo werken woningcorporaties in Rotterdam-Zuid al decennia lang samen met kunstenaars om van Oud-Charlois het nieuwe Kreuzberg te maken. Ook in het Utrechtse Kanaleneiland proberen woningcorporaties op die manier de 'genius loci' te verrijken.

De huidige financiële crisis en het politieke klimaat delen rake klappen uit aan zowel de culturele sector als de woningcorporaties in Nederland. De overheid bezuinigt flink op cultuur en woningcorporaties krijgen noodgedwongen te maken met een dalende waarde van hun bezit en met beperkingen van hun sociaalruimtelijke mogelijkheden. Juist nu lijken deze twee sectoren steeds sterker op elkaar aangewezen. Woningcorporaties kunnen de culturele sector helpen bij het zoeken naar nieuwe vormen van opdrachtgeverschap en financiering. De culturele sector kan op zijn beurt de 'tussentijd' op de vastgoedmarkt creatief invullen en stedelijke herstructureringsprocessen van nieuwe impulsen voorzien door kunst en cultuur als leidraad te (laten) nemen. Tot dusver hebben studies de sociaal-ruimtelijke relatie tussen woningcorporaties en de culturele sector niet geduid. Wij vergeleken Utrecht en Rotterdam om meer inzicht te geven in hoeverre woningcorporaties door de tijd heen verschillend omgaan met kunst en cultuur als sociaalruimtelijke instrumenten. Allereerst onderzochten we de situatie op stedelijk niveau, waarna we inzoomden op twee afzonderlijke culturele projecten per stad. Hierbij hebben we semigestructureerde diepte-interviews afgenomen met sleutelpersonen en een discoursanalyse van (beleids) documenten gemaakt. Ook hebben we participierend geobserveerd, waarbij notities en foto's werden gemaakt. Verder hebben we informele gesprekken gehouden met lokale culturele ondernemers en bewoners. De twee hieronder beschreven projecten – Eiland8

in Utrecht en de Kunstzone Oud-Charlois in Rotterdam – zijn illustratief voor de manier waarop door corporaties ingespeeld wordt op de culturele sector.

'Eiland8' in Utrecht

Het centrum van de naoorlogse uitbreidingswijk Kanaleneiland wordt de komende jaren grondig vernieuwd. Op de 'as' van Kanaleneiland wordt een groot gedeelte van de bestaande bebouwing gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. In een deel van dit gebied zijn de woningcorporaties Portaal en Mitros in 2009 gestart met het project Eiland8. In andere Utrechtse wijken als Overvecht, Ondiep en Zuilen worden leegstaande sloopwoningen meestal via studentenhuusvester SSH tijdelijk aan studenten verhuurd. In dit deel van Kanaleneiland heeft men echter ervoor gekozen om een deel van de woningen tijdelijk voor een maatschappelijke huurprijs aan creatieve ondernemers aan te bieden, om zodoende een grotere maatschappelijke ambitie te realiseren. In totaal huren op dit moment rond de zestig ondernemers bedrijfsruimte bij Eiland8, van wie het merendeel werkzaam is binnen de culturele sector. Een groot deel van deze ondernemers woont ook in de wijk. De plinten en eerste verdieping worden voor bedrijfsactiviteiten gebruikt, de tweede en derde verdieping hebben een woonfunctie. Alle ondernemers ondertekenen een maatschappelijk contract waarin is vastgelegd dat ze 25 euro per maand afdragen aan een gemeenschappelijke pot voor Eiland8. Met dit geld worden initiatieven gefinancierd die ten goede moeten komen aan de wijk. Daarnaast verwachten de corporaties van de 'creatieven' dat ze zich inzetten voor de buurt. Zo hebben kunstenaars de wijk verfraaid met muurschilderingen. Bovendien maakte Eiland8 onderdeel uit van het lokale ARK(Amsterdam-Rijnkanaal)-festival en is er een aantal ondernemers die schilder- en fotoworkshops voor de oorspronkelijke bewoners heeft georganiseerd. In de woorden van een corporatiemedewerker:

"Wij zeggen dus dat je hier mag komen wonen voor een redelijk lage huurprijs en dan verwachten we van jou dat je alles doet wat je in je hebt om ook iets te betekenen voor de buurt. Dus kan jij heel leuk hoeden maken? Leer dan ook een ander hoeden maken. Of kan jij bijles geven? Iedereen kan wel wat toch?"

Volgens de betrokken corporaties verworden sloopgebieden als deze normaliter tot het afvoerputje van de stad. Sociale verbanden worden uit elkaar getrokken en de gebieden verdwijnen in de stedelijke marge. De Eiland8-coalitie verwacht dat met het huisvesten van culturele en creatieve ondernemers dit lot Kanaleneiland bespaard zal blijven, en dat het project het overwegend negatieve imago van deze wijk om kan buigen. De culturele sector trekt in het geval van Eiland8 naar een achtergesteld deel van de stad, althans in de beeldvorming van velen, om daar voor een relatieve herwaardering van de wijk te zorgen. Uiteindelijk zouden de culturele kwaliteiten van de wijk aantrekkingskracht moeten uitoefenen op potentiële nieuwe bewoners. Als onderdeel van de herstructurering wordt immers een substantieel deel van de huidige sociale woningvoorraad gesloopt om plaats te maken voor duurdere koopwoningen. Eiland8 kan dan ook als een 'geïstitutionaliseerde' versie van de

eerste golf van 'gentrification' worden gezien. Zodoende wordt Kanaleneiland gereproduceerd als leefruimte voor de middenklasse. Een culturele impuls als Eiland8 meent dit proces te versnellen. Is een van bovenaf bedachte interventie als Eiland8 wel duurzaam? Men werkt met een 'stapsteenstrategie' waarbij de culturele en creatieve ondernemers idealiter samen met bewoners in de wijk door moeten groeien. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat de huidige Eiland8-huurders zich ook voor langere tijd aan de wijk binden. Veel huurders geven aan zich vooral vanwege de lage huur in Kanaleiland te vestigen. In de nieuwbouw zullen ook bedrijfsruimten worden opgenomen. Hiervan zullen de huren echter marktconform zijn en weinig ondernemers zijn bereid dit te betalen. Daarnaast wil een groot deel van de huurders helemaal niet in nieuwbouw zitten. Eiland8 kan dan ook worden beschouwd als een tijdelijke interventie. Wel speelt men met het idee om een aantal ondernemers of zelfs het hele project op termijn een nieuwe plek elders in de stad te geven. Zo zou het zomaar kunnen dat de ondernemers steeds nieuw onderdak vinden in slooppanden. Daarmee zou Eiland8 een reizend project van sloopnomaden worden.

De 'Kunstenzone' in Rotterdam

Hoe anders is de situatie in Oud-Charlois? In deze wijk in Rotterdam-Zuid, gelegen rondom de oude dorpskern van Charlois, werken woningcorporaties 'Woonstad Rotterdam' en 'Vestia Rotterdam Feijenoord' samen met een aantal partners aan het ontwikkelen van Oud-Charlois tot 'Kunstenzone'. De bedoeling is om leegstaand en aangekocht bezit voor een maatschappelijke huurprijs te verhuren aan kunstenaars. Daarnaast wordt gewerkt aan citymarketing: het gebied wordt gepositioneerd als 'Oud-Charlois, Kunstenzone'. De Kunstenzone is voortgekomen uit een aantal in eerste instantie op zichzelf staande initiatieven. Het begon in 1987 toen een leegstaand badhuis door kunstenaars werd gekraakt. Hoewel zij het pand al snel moesten verlaten, dwong het de groep kunstenaars wel om zich in een formele structuur te verenigen, waar de huidige 'Stichting B.a.d'

uit is voortgekomen. In 1991 vond de stichting een nieuw onderkomen in een oud schoolgebouw dat later door woningcorporatie Vestia is aangekocht om het pand voor langere tijd aan de kunstenaars te kunnen verhuren.

Cultuur kan fungeren als pleister op de wonde van achtergestelde wijken

In de jaren daarna kwamen steeds meer panden in de wijk leeg te staan. Toen men voor de eerste 'Open Atelierroute Charlois' in 2001 meer expositieruimte nodig had, werd contact gezocht met woningcorporatie 'De Nieuwe Unie', die later opgegaan is in het huidige 'Woonstad Rotterdam'. De corporatie besloot een aantal leegstaande panden rondom de Charloise Kerk singel beschikbaar te stellen. Ook ging 'De Nieuwe Unie' voor langere tijd een werkrelatie aan met kunstenaars die een aantal panden van de corporatie in de Wolphaertstraat kraakten. De kunstenaars verenigden zich in 2004 in de 'Stichting Nieuwe Ateliers Charlois' (NAC). De panden waar zij zich toen in bevonden, werden tot 2013 in beheer van de stichting gegeven met de wetenschap dat de panden ooit gesloopt zouden worden. De vraag is echter of dit daadwerkelijk gaat gebeuren. Stichting NAC heeft inmiddels ook panden in het zuiden van Oud-Charlois ('t O-tje) en in de wijk Wielewaal, nog iets verder naar het zuiden, in beheer. De wijk Wielewaal bestaat uit noodwoningen die na de Tweede Wereldoorlog waren gebouwd en die gesloopt zullen worden. Tot die tijd zal de wijk in haar geheel in beheer komen van Stichting NAC.

Woonstad en Vestia verhuren tegenwoordig leegstaande panden in Charlois zo veel mogelijk aan kunstenaars. Daarnaast koopt Woonstad in samenwerking met het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam gefaseerd leegstaande panden aan, vaak in particulier bezit, die ook zo veel mogelijk aan culturele partijen worden verhuurd. Inmiddels

Zicht op de kruising van de Marshallaan en Churchillaan in Kanaleneiland. De muurschilderingen zijn onderdeel van Eiland8

heeft dit er toe geleid dat de wijk, afhankelijk van de afbakening, tussen de 200 en 300 kunstenaars huisvest. Ook de deelgemeente participeert in het project, en heeft een integrale aanpak opgezet waarbij acties gericht op 'sociale, fysieke, economische en veiligheidsaspecten' de wijk tot 'een aantrekkelijke Kunstenzone' dienen te maken.

Met deze toestroom van kunstenaars willen de corporaties in eerste instantie de bevolkingssamenstelling van de wijk meer in balans brengen. Daarnaast investeren de maatschappelijk betrokken nieuwelingen volgens de corporaties veel in hun leefomgeving. Ze creëren nieuwe ontmoetingsplekken en tillen projecten van de grond die het straatbeeld, de leefbaarheid en de levendigheid van de wijk zouden verbeteren. Zo richtte Stichting NAC een cultuurfonds op waar elke huurder aan bijdraagt en voorstellen voor kan indienen volgens het 'Mya'-principe: 'Mind your area, move your ass'. Er loopt nu een project genaamd 'Charlois Design' waarbij de vaardigheden van bewoners uit de wijk worden ingezet bij het opzetten van een lokale culturele productielijn. Hiervoor dienen de 160 verschillende nationaliteiten van Oud-Charlois en hun respectievelijke ambachten als inspiratie. De corporaties zien dat de kunstenaars een opener blik hebben naar verschillende soorten wijkbewoners. Daarnaast zorgen de kunstenaars met hun internationale oriëntatie en verschillende gastresidenties tot een influx van sociaal kapitaal en een versteviging van de internationale reputatie van zowel de wijk Charlois als de stad Rotterdam.

De duurzaamheid van het culturele project is niet altijd gegarandeerd

Naast deze fysieke en sociale bijdragen krijgt ook de wijk economie een impuls. De kunstenaars betrekken elkaar regelmatig bij hun opdrachten waardoor er vruchtbare netwerken en een vitale creatieve economie ontstaat. Overigens ontstijgen deze netwerken de culturele sector. De duurzaamheid van de Kunstenzone heeft er voor gezorgd dat de kunstenaars de weg naar corporaties en gemeentelijke instellingen steeds makkelijker weten te vinden. De profilering van de wijk als culturele hotspot heeft er inmiddels toe geleid dat lokale overheden Charlois afschilderen als aantrekkelijke toeristische bestemming:

"Verscholen tussen de prachtige herenhuizen en karakteristieke arbeiderswoningen vind je tal van ateliers en galerieën. De afgelopen jaren vonden tientallen culturele ondernemers en kunstenaars hun plekje rond het historische hart. En dat merk je: Oud-Charlois ademt kunst en cultuur. Bezoek galerie 'Hommes' aan de Charloise Kerksingel voor een expositie of struin tijdens het jaarlijkse 'Kunstweekend Oud-Charlois' de verschillende ateliers af."

Faciliteren versus initiëren

De vergelijking tussen de culturele interventies van woningcorporaties leverde interessante inzichten op. Hoewel de corporaties in beide voorbeelden een betere balans in de etnische en sociaaleco-

nomische bevolkingssamenstelling van de wijk proberen te bewerkstelligen, zijn er opvallende verschillen. Zo is de Kunstenzone op een organische manier gegroeid, terwijl Eiland8 beleid van bovenaf is. Waar de corporaties in Charlois vooral faciliteren en ervoor zorgen dat er aan een aantal (rand)voorwaarden wordt voldaan, werken de corporaties in Kanaleneiland initiërend. De eerste golf van 'gentrification' heeft in Charlois al lang plaatsgevonden.

Een ander belangrijk verschil is de fysieke context waarbinnen de interventies plaats vinden. Een vooroorlogse volkswijk als Oud-Charlois leent zich met haar historische charme en natuurlijke ontmoetingsplekken beter voor een culturele broedplaats dan de anonieme portiekflats en 'steriele' omgeving van Kanaleneiland. Overigens is de vergelijking tussen Eiland8 en de Kunstenzone – mits men het voor langere tijd verbinden van culturele ondernemers aan een wijk als gewenst beschouwt – koren op de molen voor tegenstanders van het kraakverbod: de Kunstenzone is ontstaan vanuit verschillende door kunstenaars gekraakte panden waarbij kunstenaars al bijna 25 jaar actief bij de wijk betrokken zijn. Eiland8 is nadrukkelijk een project ter preventie van kraken. Hierbij krijgen de kunstenaars tijdelijk een plek in de wijk waardoor de sociaalruimtelijke binding op langere termijn maar zeer beperkt lijkt te zijn.

Verwevenheid

Aan de hand van ons onderzoek kunnen we enkele doorslaggevende contextuele factoren benoemen die de aard en mate van inzet van kunst en cultuur in de wijk beïnvloeden. De situatie op de lokale woningmarkt blijkt de voornaamste factor te zijn. Er lijkt een verband te bestaan tussen de krapte op de woningmarkt, de mate van 'scheefwonen', en de neiging van lokale overheden en instituties om cultuur in te zetten in de wijk. Hoe minder vraag er naar woningen in een wijk is, hoe sneller de onderzochte corporaties cultuur lijken aan te wenden. De beperkte vraag naar woningen in Kanaleneiland in relatie tot het idee van cultuurimpuls ten behoeve van het imago van deze wijk is hier een goed voorbeeld van.

Daarnaast lijken decentraal opgezette corporaties als Vestia een grotere binding met hun respectievelijke regio's en wijken te hebben. Corporaties zijn verweven met wijken waarin ze een groot belang hebben, deze gebieden worden door corporaties meer integraal en voor langere termijn ontwikkeld. Dit lijkt ervoor te zorgen dat corporaties naar meer structurele vormen van cultuur zoeken, bijvoorbeeld door het permanent verbinden van culturele instellingen aan een wijk.

Hoe groter de bevonden culturele potentie in een wijk, hoe groter de betrokkenheid van de corporatie. Als zich al een sterke concentratie van culturele partijen in een wijk bevindt, is dit voor een corporatie vaak een reden om hierop te reageren. Zodoende proberen corporaties de culturele sector naar vermogen zo goed mogelijk te faciliteren, zoals treffend het geval is in Charlois. De lokale potentie uit zich ook in individuele actoren met een zeker cultureel kapitaal. Zo hebben plaatselijke kunstenaars en culturele ondernemers in Charlois een sturende werking op het lokale culturele beleid van corporaties. Ook binnen corporaties zijn individuele actoren doorslaggevend. Positieve ervaringen van medewerkers kunnen ervoor

De Wolphaertstraat in het hart van de Kunstzone. De borden aan de woningen markeren ateliers

zorgen dat er ook in de toekomst naar cultuur zal worden gegrepen. Als laatste kan het doorslaggevend belang van de institutionele context worden aangehaald. Culturele projecten van woningcorporaties voltrekken zich in de onderzochte steden vooral wanneer de lokale overheid hier niet voor kan of wil zorgen. Zodra de lokale overheid een gat in het voorzieningenaanbod achterlaat, zijn corporaties snel geneigd om daarop in te springen. Dit geldt ook voor culturele voorzieningen. Andersom lijkt een centraal gestuurd herstructureringsbeleid, zoals dat in Utrecht is uitgezet, tot minder grote speelruimte voor corporaties te zorgen. Hierdoor nemen corporaties minder snel cultuur ter hand.

Pleister

Het culturele weefsel van de stad is belangrijk voor het dagelijks leven van de stadsbewoners. Het is daarom niet minder dan logisch dat stedelijke actoren als woningcorporaties, planners en beleidsmakers de culturele sector bij hun beleid betrekken. Cultuur is daarbij zeer zelden een doel op zich. De voorgaande voorbeelden laten zien hoe cultuur als pleister op de wonde van achtergestelde delen van de stad wordt geplakt. Hierbij is de duurzaamheid van het culturele project niet altijd gegarandeerd. Zowel de culturele als de corporatiesector mogen zich afvragen of dit een wenselijke ontwikkeling is. Het voorbeeld van Eiland8 laat zien hoe cultuur als 'tijdelijke oplossing' wordt ingezet, waarbij uiteindelijk vooral de nieuwe bewoners van de wijk profijt hebben van de culturele impuls. In Charlois is cultuur daarentegen over een veel langere termijn onderdeel van het beleid, waarbij het culturele project niet op de tekentafel maar in de wijk zelf tot stand is gekomen. Dit levert een stimulans op die duurzamer is en meer gericht is op de daadwerkelijke huidige bewoners van de wijk.

Lévi Maria Smulders (elmaria@cultural-evolution.com) is cultureel stadsgeograaf en verbonden aan de afdeling Wijkontwikkeling van de Vrede van Utrecht en Labyrinth Onderzoek en Advies. **Martin Zebracki** (martin.zebracki@wur.nl) is als docent-onderzoeker verbonden aan de Cultural Geography Group van Wageningen Universiteit, en redacteur van AGORA. Hij is recent aan de Universiteit Utrecht gepromoveerd op kunst in de stedelijke openbare ruimte.

Literatuurselectie

- Catterall, B. (1998) Culture as a Critical Focus for Effective Urban Regeneration. York: Town & Country Planning Summer School, University of York.
- Guetzkow, J. (2002) How the Arts Impact Communities: An introduction to the literature on arts impact studies. Princeton: Centre for Arts and Cultural Studies.
- Ley, D. (1996) The New Middle Class and the Remaking of the Central City. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Marlet, G. (2010) Muziek in de Stad. Nijmegen: VOC Uitgevers.
- Miles, M. (2007) Cities and Cultures. Londen: Routledge.
- Priemus, H. (2006) Regeneration of Dutch post-war urban districts: the role of housing associations. *Journal of Housing and the Built Environment* 21, nr. 4, pp. 365-375.
- Smulders, L. (2011) Kunst als Ruimtelijk Instrument: Nederlandse Woningcorporaties en de Culturele Sector. MSc thesis. Utrecht: Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Zebracki, M. (2011), Does cultural policy matter in public-art production? The Netherlands and Flanders compared, 1945-present. *Environment and Planning A* 43, nr. 12, pp. 2953-2970.
- Zukin, S. (1995), The Cultures of Cities. Oxford: Blackwell.

Als paddestoelen uit de Aziatische grond

AUTEUR Roos de Haan

Als architect en onderzoeker bij het New Town Institute in Almere stelt Rachel Keeton de vraag of zogenaamde nieuwe steden 'New Towns' een alternatief kunnen zijn voor almaar uitdijende bestaande steden. Een brede maar nieuwsgierige vraag en relevant gezien de ongekende migratie en verstedelijking in het continent van het geloof in de vooruitgang: Azië. Met 'Rising in the East' geeft Keeton een rijk geïllustreerd stedenbouwkundig perspectief op de urbanisatie op het Aziatisch continent.

Keeton deed onderzoek naar tweehonderd 'New Towns' in zeer veel Aziatische landen. Het zijn splinternieuwe steden gedomineerd door eendimensionale ontwerpen. We vinden ze soms op plekken waar tot vijftien jaar geleden geen bebouwing was: een woestijn, estuarium, hooguit enkele dorpjes. De bouw vindt plaats in het kielzog van het verminderen van olie-afhankelijkheid, industrialisatie en urbanisatie, en de liberalisatie van de post-socialistische markten zoals Kazachstan en Vietnam. Het bouwen gebeurt razendsnel. De financiers zijn vooral investeringsbanken en internationale bedrijven. In Cambodja schudt China de kaarten, terwijl in China Chinees-Singaporese nieuwe steden te vinden zijn. Volgens Keeton hebben stedenbouwkundigen en architecten vrij spel op het Aziatisch continent: op uitnodiging van een autocratisch regime en zonder maatschappelijk debat. "Yes, it's about making money" (p.41).

Nieuwe steden in Azië lijken hun doel te gaan missen

Keeton beschrijft de verbazingwekkende rek in de maakbaarheidsgedachte. In haar boek typeert ze zes soorten nieuwe steden: 'Eco Cities', 'Political Cities', 'Enclave Cities', 'Economic Cities', 'Hi-Tech Cities' en 'Shelter Cities'. Het bestaansrecht van de nieuwe steden is terug te voeren op vragen als: Hoe kunnen de steden zich onderscheiden op het gebied van energieproductie, -consumptie en afvalproductie (Eco-Cities); Met welke activiteiten dragen de steden bij aan diversificatie van de economie (Economic Cities); Hoe maken de technologische mogelijkheden het leven in de stad comfortabeler (Hi-Tech Cities). Het huisvestingsvraagstuk is bij uitstek de taak van de Shelter City terwijl de Enclave City getypeerd wordt door de wens om vooral een politiek machtig apparaat op te bouwen in de bescherming van haar isolatie ten opzichte van de massa. Keeton toont ook aan dat centrale overheden in nieuwe steden een middel zien om landen 'op de kaart te zetten'. Zij beschrijft steden die

handelswaar worden. Stukjes Sydney, stukjes Parijs, Savannah en Venetië worden in New Songdo gecombineerd tot een nieuw concept. "We want to build at least 20 Songdo's ourselves;" het klonen van steden is voor de financiers van deze Koreaanse Hi-Tech City een expliciet doel.

Voor mij is de best geslaagde nieuwe stad Magarpatta City in India. Ze verenigt ontwerpprincipes. Deze nieuwe stad is - anders dan de rest - wél beïnvloed door participatie van belanghebbenden. Toen 140 boeren zich verenigden in een bedrijf, bleken zij een gesprekspartner in het gehele proces.

Terug naar de vraag of de nieuwe steden een alternatief zijn. Los van het feit dat de uitwerking van de steden uiteraard nog een tijdje op zich laat wachten, vindt Keeton dat de nieuwe steden hier en daar hun doel lijken te gaan missen. Ze betoogt dat de waterconsumptie en afvalproductie van Masdar veel is voor een Eco City en betreurt terecht dat de Hi-Tech Cities nog altijd zeer autogeoriënteerd zijn en een hoge fossiele brandstofconsumptie hebben. En van besproken Shelter Cities heeft – dankzij een Indonesische wet – alleen Bumi Serpong Damia een flinke woningvoorraad voor immigranten. Ondanks Keeton's boeiende analyse, schiet deze soms te kort. Ten eerste werkt Keeton de concepten die ten grondslag liggen aan de steden soms zwak uit. Ten tweede komt het theoretisch referentiekader soms vreemd voor; zijn de ontwerpers van Cyberjaya echt gegrepen door de Garden City van Ebenezer Howard, of tappen zij bij hun ontwerp uit een ander vaatje? Daarnaast ontbreken nogal wat gegevens voor geografen. Zo blijft het onbekend welk aandeel de Shelter Cities innemen in het geheel aan steden, terwijl Aziatische steden in rap tempo groeien. Ook weten we weinig van de bewoners van de steden en kun je je afvragen hoe de steden omgaan met de soms bizarre klimatologische omstandigheden. Toch levert de typologie van de steden de lezer een reëler beeld van de verschijningsvormen van de verstedelijking in Azië op. Voor iedereen die geïnteresseerd is in de machten en krachten die spelen bij de productie van de 'New Towns' en hun ontwerp, is dit boek een aanrader.

Keeton, R. (2011) *Rising in the East: Contemporary New Towns in Asia*. Amsterdam: SUNarchitecture.

Strijp-S: ondernemers aan het woord

AUTEUR Annelies Beek

Geïnspireerd door het artikel 'A Dutch factory town, now a design center' in The New York Times waarin Eindhoven een 'hotbed of design' wordt genoemd, besluit Thomas Kleine Schaars voor zijn bachelorscriptie onderzoek te doen naar het oude fabrieksterrein Strijp-S van Philips in Eindhoven. Een terrein waar de gemeente en marktpartijen samen een creatief woon- en werkcentrum ontwikkelen.

Het doel van de bachelorscriptie 'Nieuwe inzichten in oude gebouwen' is te achterhalen waarom creatieve ondernemers zich op Strijp-S gevestigd hebben en waarom andere creatieve ondernemers binnen Eindhoven dat niet hebben gedaan. Bijzonder aan het onderzoek is de nadruk op de gebruikers van de ruimte, de ondernemers. Tot nu toe onderzochten overheden vooral de economische impact van de creatieve industrie voor de stad, maar hiermee gaan zij voorbij aan de doelgroep. Het zijn tenslotte de creatieve ondernemers die het succes van een creatief cluster bepalen. Voor de scriptie gebruikt Kleine Schaars de inzichten van Richard Florida. Veel onderzoekers en studenten zijn hem voorgegaan, maar dit heeft zelden tot verrassende en vernieuwende inzichten geleid. Het is een uitdaging voor Kleine Schaars om dat tien jaar na het verschijnen van het werk van Florida 'The Rise of the Creative Class' wel te doen. Het boek is immers bejubeld en verguisd door wetenschappers en beleidsmakers, zoals de AGORA over 'Hypes' (2011-3) al liet zien. In het theoretisch kader weet Kleine Schaars complexe theorie te structureren en in begrijpelijke taal aan de man te brengen. Een combinatie van het werk van Landry, Florida, Urry en Nederlandse wetenschappers zoals Van Aalst resulteert in een kritische analyse van de concepten creatieve stad, creatieve klasse en creatieve industrie. Uit deze analyse destilleert Kleine Schaars de locatiefactoren die de creatieve klasse aantrekken. Hoewel hij vooral de stedelijke eigenschappen van Florida ziet als locatiefactoren, zoals een authentiek en divers gebied, voegt hij zelf de locatiefactor 'betaalbare werk- en woonruimte' toe.

Ondanks dat het resultatenhoofdstuk een goed beeld geeft van hoe de ondernemers het werken op Strijp-S ervaren, blijft het voor de lezer de vraag in welke mate en hoe de locatiefactoren van invloed zijn geweest op de vestigingskeuze van de ondernemers. In de analyse van de interviews met de negen creatieve ondernemers blijven nog wat kansen liggen. De matige operationalisering van de locatiefactoren en het concept creatieve klasse – iets waar Florida volgens velen ook niet in geslaagd is – vormt hier de verklaring voor. Kleine Schaars had deze valkuil wellicht kunnen vermijden door zich sterker te beroepen op zijn eigen sterke conceptuele analyses.

De belangrijkste conclusie is dat de locatiefactoren bij Strijp-S vooral van belang zijn voor de jonge startende creatievelingen. Zij waarderen de lage huurprijs, de industriële sfeer en de dynamiek van het gebied. De ervaren ondernemers voelen zich niet aangetrokken tot Strijp-S. De aanwezigheid van jonge ondernemers is voor hen juist een reden zich niet te vestigen op Strijp-S, omdat zij niet hun tijd willen besteden aan het leermeesterschap. Ook de clustering van creatievelingen zien zij als nadelig, omdat volgens hen juist andersgezinden inspireren tot creatieve ingevingen en een ondernemer in Eindhoven zich kan onderscheiden door vestiging buiten Strijp-S. Kortom, Florida's theorie geldt niet voor de gevestigde orde. Dit is met recht een vernieuwende conclusie te noemen. Een interessante vervolgvraag, die helaas niet volledig wordt beantwoord, is wat dit betekent voor Florida's theorie. Kleine Schaars doet wel een heldere beleidsaanbeveling: hij roept beleidsmakers op te streven naar clusters bestaande uit ondernemers uit allerlei sectoren, omdat dit zou kunnen leiden tot meer creativiteit.

Door de ondernemers in plaats van het gebied centraal te stellen ontstaan nieuwe inzichten

Al met al geeft Kleine Schaars in zijn scriptie zowel een heldere en kritische analyse van de theorie over de creatieve klasse, als een goed beeld van het werken in een cluster vanuit het perspectief van de ondernemer. Door de ondernemers in plaats van het gebied centraal te stellen ontstaan nieuwe inzichten: zij zijn immers degenen die het gebied creatief maken. Kleine Schaars' goede schrijfstijl maakt de bachelorscriptie tot een prettig leesbaar geheel. Dit alles maakt de scriptie tot een aanrader voor iedereen die zich bezighoudt met de ontwikkeling van creatieve clusters.

Thomas Kleine Schaars (2012) Nieuwe ideeën in oude gebouwen – Strijp-S als vestigingsplaats voor creatieve ondernemers. Bachelorscriptie Sociale Geografie en Planologie, Universiteit Utrecht.

Vrije ruimte

Crisis? What crisis?

AUTEUR Ton van Rietbergen

ILLUSTRATIE A&M Records

Het is crisis. In de rubriek 'Leren van Beelden' die jarenlang het Utrechtse faculteitsblad Questa geselde, zou dat ongetwijfeld tot plaatjes van mensen in lompen hebben geleid. Talrijke mannen met een schep in de hand en een troosteloze blik. Te midden waarvan we dan ineens geografie coryfeeën als Otto Verkoren of Ronald van Kempen uit een kartonnen doos zien stappen.

Dit keer heeft de crisis een ander gezicht. De Nederlandse restaurants zitten nog steeds overvol en het regent alom bonussen. Nu is er met een bonusje op zijn tijd niks mis. Als Messi voor de zoveelste keer een wedstrijd heeft beslist kan de penningmeester hem best eens wat extra's toestoppen naast die armzalige 8 miljoen euro per jaar die hij nu opstrijkt. In de wereld van de Washington Consensus wordt echter met geld gestrooid voor mensen die evident hebben gefaald. Immer met hetzelfde afgezaagde argument dat je dergelijke douceurtjes wel moet geven 'omdat je anders geen goede mensen kunt vinden'. Dat dit mantra nu juist door hun falen is weerlegd, hoor je er nooit bij.

De ware crisis zit hem echter niet in die bonussen of extraatjes op zich maar in de vanzelfsprekendheid waarmee ze worden geaccepteerd. Jarenlang hebben we ontwikkelingslanden voorgehouden dat het vooral in hun cultuur van vriendjespolitiek zit dat zij de befaamde 'take off' van Rostow niet maken, maar nu blijken we zelf nauwelijks beter. Als het beste advies dat de alom uit de grond gestampte en zwaar op subsidie draaiende re-integratiebedrijven kunnen geven, is dat je je netwerken moet aanwenden, weet de gemiddelde Afrikaan genoeg. Gewoon mensen uit dezelfde stam benaderen.

De voornaamste crisis zit bij ons, de wetenschap

Vriendjespolitiek en een heilig geloof in prikkels en Pavlov zijn allemaal verkeerd, maar de kern van de crisis zit toch elders. De voornaamste crisis zit bij ons. De wetenschap. Zij is gedegradeerd tot 'een mening' en als we het gekrakeel van wetenschappers over de oorzaken en oplossingen van de crisis horen, kunnen we dat nog begrijpen ook. Moeten we nu bezuinigen zodat we niet boven de heilige 3 procent begrotingstekort komen en internationaal weer een beetje met de borst vooruit kunnen lopen of is dat nu juist dood in de pot en wordt het allemaal veel erger? Niemand die het weet. Ook over het feit of we hier een heuse systeemcrisis hebben of een gewone Kondratiev-dip is niemand zeker. Vergeten is bovendien dat nog maar kort geleden iedereen de mond vol had over de zogenaamde 'nieuwe economie'. Na een periode van tien jaar onafgebroken groei in de jaren negentig waren er velen die verwachtten dat het internet met zijn ultieme

Elpee van Supertramp uit 1975 getiteld 'Crisis? What crisis?'

vergelijkingsmogelijkheden en China met zijn vermogen om oneindige hoeveelheid goederen aan te bieden tegen zeer lage prijzen tot een wereld zonder crisis zou leiden.

Het is dan ook geen wonder dat de wetenschap is vervangen door de bekende man in de straat. Wat vindt die eigenlijk? Binnen de geografie en planologie is het al niet anders. Alom wordt gefluisterd dat van het 'op elkaars schouders staan' bij geografie en planologie geen sprake is. De ene mode wordt domweg vervangen door een nieuwe maar van echte vooruitgang is geen sprake.

In de geografische aanpak van de crisis zien we de bloedarmoede terug. Alom is de jacht geopend op de bemiddelde huizenkoper. Elke gemeente en probleemwijk wil ze hebben. Zij zullen alle problemen wel even oplossen. Ze bieden voorzieningen hoop en kunnen in hun vrije tijd vast wel wat extra scholing aanbieden. Een probleem is nog wel dat de oorspronkelijke bewoners er vaak niet echt op zitten te wachten omdat zij vaak hun huizen uitmoeten of met prijsstijgingen worden geconfronteerd. Het contact tussen oude en nieuwe bewoners blijft bovendien niet over te houden. Maar kijkend naar recente cijfers van het UWV zien we wel dat het aantal aanvragers van werkloosheidsuitkeringen in de krachtwijken is gedaald. Aan de lezers van AGORA de vraag. Gaat het echt beter in de probleemwijken? Of komt de daling louter en alleen doordat juist probleemgevallen al dan niet gedwongen naar andere wijken zijn verhuisd? Of ...? Kortom, verbaas deze cynische columnist en toon de kracht van de wetenschap.

Ton van Rietbergen (A.vanRietbergen@uu.nl) is universitair docent/onderzoeker economische geografie aan de Universiteit Utrecht.

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Faculteit Geowetenschappen
Universiteit Utrecht
Postbus 80.115
3508 TC Utrecht
[e] info@agora-magazine.nl
[i] www.agora-magazine.nl
[gironummer] 61 65 799

REDACTIE

Peter Pelzer (hoofredacteur), David Bassens, Annelies Beek, Wouter Bervoets, Tim Cassiers, Valerie De Craene (coördinator Leuven), Jonas De Vos, Tim Devos, Heike Delfmann, Tessie Dijkers, Toon Dirckx, Mellanie van Dooleweerd, Jan van Duppen, Koen Elzerman, Roos de Haan, Ellen Holstein, Sander Lenferink, Martijn van der Linden, Jesper van Loon (productie en vormgeving), Michiel van Meeteren (coördinator Gent), Jeroen Oomens, Michiel Overkamp, Katrien Plasschaert, Hanneke Posthumus, Inge Razenberg, Yvonne Rijpers, Karlijn Roex, Tom Storme, Evelien Taira Idrissi-Beckers, Wendy Thomassen (secretaris), Koen Tieskens, Trijntje Tilstra, Serge de Valk, Karolien Vermeiren, Sofie Vermeulen, Elien Van De Vijver, Kirsten Visser, Lisanne de Wijs, Barend Wind, Martin Zebracki.

THEMAREDACTIE CRISIS

David Bassens, Michiel van Meeteren, Tom Storme.

REDACTIEADVIEZEN

Justin Beaumont, Marco Bontje, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Bruno Meeus, Ben de Pater, Nick Schuermans Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Jesper van Loon

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

AD Druk bv - Zeist

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 juni 2012)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen	€63,00
Studenten	€21,00
Overigen	€32,00
KNAG-leden krijgen een korting van	€ 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELEN

Artikelen, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn bij de redactie beschikbaar. Artikelen overnemen is toegestaan met toestemming van auteurs en bronvermelding.

ADVERTENTIES/SCRIPTIES

Informatie via www.agora-magazine.nl of e-mail

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), de Vakgroep Geografie (UGent), de faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (RUG) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Het volgende nummer

De volgende AGORA staat in het teken van het thema *borderscapes*. Het woord *scapes* is oorspronkelijk een Nederlands/Duitse term, afkomstig van scheppen/schaffen. De etymologie maakt duidelijk dat door grenzen ruimtes geconstrueerd, geschapen worden, ofwel dat *space* een *place* wordt. Of het nu een wijk, een stad of een land is, het is de begrenzing ervan die vorm en betekenis geeft aan de ruimte. Maar het woord scheppen heeft ook een andere betekenis. Het is ook mogelijk maken, nieuw maken. Want het is ook door grenzen dat er contact mogelijk is met de wereld buiten het eigen domein, met naburige straten, wijken, regio's of landen. Een grens markeert verschillen die juist aantrekkelijk kunnen zijn en vanwege die verschillen interactie met elkaar kunnen voortbrengen. De grens is aldus beschouwd veel meer dan louter een lijn dat een hier en daar onderscheidt. In een serie artikelen wordt zowel de beperkende alsook de mogelijk makende rol die grenzen spelen voor het dagelijks leven in verschillende gebieden, van steden tot en met landen, nader belicht. Verscheidene auteurs uit Nederland en België laten zien wat de studie naar grenzen vermag en welke geografische vragen er vandaag pertinent zijn bij de grenzen die worden getrokken. Dit varieert van vraagstukken rondom uitsluiting, identiteit en vermindering tot en met mogelijkheden van verbinding, verlangen naar de andere kant en toegankelijkheid. Aldus wordt de grens een eigen geografische wereld, een eigen landschap, een *borderscape*.

Foto: © Henk van Houtum

AD-DRUK-advertentie